

Віталій Тельвак (Дрогобич)

**Михайло Грушевський у полемічному просторі
Центрально-Східної Європи зламу століть:
наукове, громадське, приватне**

Значущість впливу Михайла Грушевського на модернізацію всіх сторін сучасного йому українства є безсумнівною для дослідників інтелектуальної історії його доби. Проект перевидання творів ученого у 50-ти томах, коли було виявлено багато не знаних дослідникам наукових і публіцистичних праць, лише зміцнили наше переконання про винятковість національного служіння автора «Історії України-Руси». Натомість значно менше сьогодні йдеться про ті дискусії, які породжували наукові та суспільно-політичні ідеї М. Грушевського, як також і про рації його опонентів. Вже перші спроби комплексного аналізу грушевськознавчої рецепції довели, що в більшості тогочасних полемічних текстів оцінки наукової праці автора «Історії України-Руси» тісно перепліталися з інтерпретаціями його громадсько-політичної діяльності, постаючи в очах критиків цілісною програмою перебудови українства з огляду на актуальні виклики того часу. Така дослідницька оптика, до речі, буде корисною й нашим сучасникам, адже певною дослідницькою манерою стало відокремлено вивчати науковий доробок і громадську практику М. Грушевського.

Оглядаючи цілість полеміки довкола історіографічних і суспільних ініціатив М. Грушевського від початку 90-х років XIX ст. до середини 30-х років XX ст., можемо говорити про існування двох майже однакових у часі періодів, водорозділом між якими є початок Першої світової війни. Ці періоди помітно відрізняються між собою не тільки обставинами та пріоритетами творчої й громадської діяльності вченого, але й, що для нас важливіше, цілковито відмінним історіографічним та політико-ідеологічним контекстом їхнього обговорення. З огляду на це, нижче зосередимося на полемічній грушевськіані, створеній до вибуху Великої війни.

Наукові дискусії

Історична схема та її реалізація

У фокусі ініційованих працями М. Грушевського історіографічних дискусій перебувала запропонована і постійно вдосконалювана ним

оригінальна схема східноєвропейського минулого, в якій уперше в тогочасній літературі український народ з'являвся як самостійний історичний актор. При цьому витoki цієї дискусії можемо віднести до середини 1890-х років, незважаючи на те, що перші концептуальні праці самого М. Грушевського з'явилися тільки наприкінці століття. Поштовхом до дискусії стали антинорманські погляди вченого, уперше викладені в його медальній праці з історії Київського князівства. Антинорманізм М. Грушевського, перейнятий з імперської історіографічної традиції, не викликав застережень з боку його російських рецензентів. Натомість антинорманські погляди вихованця київської документальної школи одноставно піддали критиці західні колеги вченого.

Уперше це зробив оригінальний польський публіцист, етнограф та історик Францішек Равіта-Гавронський. У присвяченій суспільно-державному устрою Київської Русі в XI–XII ст. монографії польський дослідник відзначив як певну тенденцію сучасної йому східноєвропейської історіографії ренесанс антинорманської теорії. При цьому він вказує, що найбільш послідовно її засади обстоюють В. Антонович і його талановитий учень М. Грушевський. Останній, за словами критика, у своїй медальній праці й інавгураційній лекції твердив, що слов'янська держава існувала задовго перед навалом варягів. Вони й надали їй згодом знаного з джерел військово-дружинного характеру. Ця теза й стала об'єктом критики Ф. Равіти-Гавронського, що закинув українському колезі тенденційність і апіорність, бажання за будь-яку ціну утвердити в науці тезу про існування доварязької Русі¹.

Спеціальним об'єктом наукової критики антинорманізм М. Грушевського став після появи першого тому його «Історії України-Руси», де концепція доварязької Русі стала вихідною при конструюванні ним схеми українського історичного процесу. В цілому сприйнята тогочасною вітчизняною та російською історіографією, вона вкотре стала інтелектуальним подразником для польських учених. Так, Александр Брікнер, висловивши своє захоплення ерудицією українського вченого, найбільше уваги присвятив докладній та принциповій полеміці з його антинорманською концепцією².

Втім, найбільш голосне обговорення антинорманізму М. Грушевського розгорнулося після появи німецькомовного перекладу першого тому великої «Історії» в 1906 р. Фактично, всі тогочасні оглядачі в тій чи іншій мірі розкритикували представлену на сторінках книги концепцію генези давньоруської державності. Так, вищезгаданий А. Брікнер у

¹ *Rawita-Gawronski Fr. Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. W zarysie.* — Lwów: Jakubowski i Zadurawicz. — S. 2–8.

² *Brückner A. Publikationen der Szewczenko-Gesellschaft // Archiv für Slavische Philologie.* — Berlin, 1900. — Zweiundzwanzigster band. — S. 293–294. Див. також: *Brückner A. Neuere Arbeiten zur slavischen Volkskunde // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde.* — Berlin, 1902. — S. 228–237.

грунтовній розвідці «Норманська догма» продовжив розпочату раніше полеміку. Для польського вченого антинорманська концепція постає «новітньою історичною ерессю»³. Основний закид М. Грушевському полягав у тому, що, не будучи мовознавцем, учений у своїх філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком покладатися, за його словами, на хибні та перестарілі ідеї українських і російських дослідників. «Коли б автор був філологом, — переконає рецензент, — то ніколи не потрапив би в антинорманські тенета». Далі польський оглядач полемізує з основними тезами антинорманської теорії М. Грушевського, наводячи власні аргументи, переважно філологічного характеру.

Накопичені полемічні зауваження, а втім і критика А. Брікнера, спричинилися до дискусії між польськими та українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та еволюції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відреагував і сам М. Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди А. Брікнера щодо слабкості висунутих у книзі філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, український учений веде мову про застарілість і безпорадність суто історичних доказів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, — з певним дотепом підсумовує М. Грушевський, — занудившись в товаристві філологів любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків — і гайда додому, полишивши господарів в непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот»⁴.

До полеміки з польським мовознавцем невдовзі приєдналися представники львівської історичної школи. Найбільш активний серед них Степан Томашівський, підтримуючи наукову аргументацію вчителя, вказав на численні слабкі місця історичних концепцій А. Брікнера, наголосивши на хибності односторонньої філологічної аргументації наукової теорії, необхідності врахування цілого спектру історичних, археологічних, лінгвістичних даних при реконструкції такої складної проблеми, як генеза державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні⁵.

На критику українських колег А. Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою, де в загальних рисах переповів попередні тези, однак пого-

³ *Brückner A. Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1906. — Rocznik XX. — S. 665.*

⁴ *Грушевський М. [Рец.] Brückner A. Próbkі najnowszej krytyki historycznej (Р. Н., 1905, S. 24–35) // Записки НТШ. — Львів. — Т. LXXVII. — 1907. — С. 206.*

⁵ *Наукова хроніка // Записки НТШ. — Львів. — Т. LXXX. — 1907. — С. 181–186.*

дився із закидом щодо категоричності деяких висновків⁶. Цікаво, що дискусія польського мовознавця з українськими колегами була помічена далеко за межами львівського осередку⁷.

Поряд із польськими дослідниками, антинорманізм М. Грушевського з різним ступенем критичності піддали запереченню й інші оглядачі німецькомовної «Історії українського народу»: чехи Карел Кадлец⁸ та Ян Славік⁹, німці Рудольф Штібе¹⁰ та Отто Гетч¹¹, румун Ніколає Йорга¹². Всі вони побачили в концепції доварязької Русі українського колеги не стільки історіографічну доцільність перегляду установлені схеми, скільки ідейну мотивацію, найбільш влучно окреслену А. Брікнером, — «якнайбільш ранньої появи своєї України» на історичній арені¹³.

Неодностайною в оцінках антинорманізму М. Грушевського виявилася й українська історіографія. Найбільш рішуче аргументи львівського професора відкинув його ідейний опонент з москвофільського табору професор Чернівецького університету Володимир Мількович¹⁴. Важливо, що дискусія, котра спалахнула після появи його гіперкритичної рецензії, показала хитання довкола проблеми витоків українського державотворення в самому середовищі симпатиків історіографічних пропозицій М. Грушевського, ба більше — навіть серед представників львівської історичної школи. Так, емоційно, подекуди на межі наукової коректності, полемізуючи з В. Мільковичем, С. Томашівський чи не

⁶ *Brückner A.* O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka // *Kwartalnik Historyczny.* — Lwów, 1909. — Roczник XX. — XXXIII. — S. 362–371.

⁷ *Zprávy // Český Časopis Historický.* — Praha, 1907. — Sešit 1. — S. 130.

⁸ *Kadlec K.* Hruševskýj Mychajlo, Istorija Ukrainy-Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) // *Sborník Věd Právních a Státních.* — 1909. — Ročník IX. — S. 298–305.

⁹ *Slavik J.* Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig: Teubner, 1906. I Band // *Český Časopis Historický.* — Praha, 1908. — Sešit 2. — S. 214–217.

¹⁰ *Stübe R. Dr.* Eine Geschichte der Ruthenen (Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906) // *Beilage zur Allgemeinen Zeitung.* — München, 1907. — Band III. — S. 617–623.

¹¹ *Höttsch O.* Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906 // *Historische Vierteljahrshrift.* — Leipzig, 1907. — B. X. — S. 223–225.

¹² *Jorga N.* Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // *Literarisches Zentralblatt für Deutschland.* — Leipzig, 1907. — № 17. — S. 534.

¹³ *Brückner A.* Dogmat normański. — S. 679.

¹⁴ *Milkowicz:* Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. I Bd. Leipzig, Teubner 1906 // *Mitteilungen des Instituts für österreichische geschichtsforschung.* Redigirt von Oswald Redlich. — Innsbruck, 1907. — Band XXVIII. — S. 527–535.

вперше відверто заявив про своє неприйняття історичної аргументації М. Грушевського на користь антинорманської теорії, оприявнивши свої норманістські вподобання¹⁵.

Утім, найбільш аргументовано серед українських гуманітаріїв ставлення М. Грушевського до норманської теорії з'ясував Іван Франко. Він на кількох прикладах показав, наскільки штучними подекуди виглядають конструкції М. Грушевського, керованого антинорманською ідеєю, — «щоб тільки не допустити впливу варягів». Письменник відготовує слабкі сторони критики М. Грушевським норманської теорії, вважаючи передчасним відкидання основних її постулатів; наголошує на необхідності більш серйозної дискусії з прихильниками норманізму, урахування потужної на той час традиції дослідження питання¹⁶.

Відчутний резонанс у тогочасній науці викликали й інтерпретації М. Грушевським комплексу інших проблем, пов'язаних із давньоруською проблематикою. Йдеться, насамперед, про бачення львівським професором антів як безпосередніх предків українців; широти ареалу розселення племен, котрі пізніше сформували український етнос; спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства; вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури тощо. Поштовх цим дискусіям дала поява першого тому «Історії України-Руси» в 1898 р., присвяченого генезі українського народу та його державності. Від того часу ці дискусії тривали з різним ступенем інтенсивності, спалахуючи після публікації М. Грушевським другого (1899) і третього (1900) томів «Історії», а також німецького (1906) та російського (1911) перекладів першої частини праці. У цих дискусіях опоненти львівського професора з інших національних шкіл першочергово звертали увагу на ті моменти, які він подавав у відмінному від прийнятного для них висвітленні.

Польські дослідники послідовно й одноставно опонували баченню М. Грушевським етнічних процесів на українсько-польському порубіжжі XI–XIII століть, вважаючи безпідставними його твердження про український характер заснування «червенських» міст, а також заперечували висновки вченого про експансіоністську політику поляків стосовно Галицько-Волинського князівства. Поряд із вищезгаданим А. Брікнером, в дискусію з М. Грушевським активно включилися Л. Колянковський, Ф. Равіта-Гавронський, Я. Камінський та ін.¹⁷.

¹⁵ *Томашівський С.* Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович) // Діло. — 1907. — Ч. 205. — С. 1; Ч. 206. — С. 1–2; Ч. 208. — С. 1–2.

¹⁶ *Франко І.* Причинки до історії України-Русі. Часть перша // *Франко І.* Зібрання творів у 50-и т. — Т. 47. — К.: «Наукова думка», 1986. — С. 302–303.

¹⁷ *Kolankowski L.* Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historii Ukrainy-Rusi. — Lwów, 1913. — 20 s.; *Rawita-Gawroński Fr.* Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // *Świat Słowiański.* — Roczник VII. — Kraków, 1911. — Maj. —

Відзначимо, що етногенетична концепція М. Грушевського не знайшла підтримки і в середовищі чеських, німецьких та румунських дослідників, котрі одноставно вказали на непереконливість наведених українським колегою аргументів¹⁸. Як і у випадку з антинорманізмом, вони були схильні віднотувувати ідеологічну мотивацію історіографічної праці автора — намагання посунути в сиву давнину існування власного етносу та визначити йому якомога більший ареал розселення. Як влучно відзначив О. Гетч, концепції М. Грушевського вкотре доводять, що «національна історіографія іде пліч-о-пліч з національним пробудженням, які одні одне пришвидшують та одне на одне продуктивно впливають»¹⁹.

Оскільки заборона української книжки в Російській імперії тривалий час ускладнювала можливість ознайомлення російських дослідників з ідеями львівського професора, найпізніше до полеміки довкола особливостей давньоруського історіографічного дискурсу М. Грушевського приєдналися в імперії Романових. Сам львівський професор з певною часткою образи зазначав у своїй «Автобіографії», що, внаслідок цих обставин, його праці в Росії було «грунтовно замовчано»²⁰. Втім, потреба популяризації українського питання в російському суспільстві змусила М. Грушевського шукати шляхи та можливості для публікації своїх праць в Російській імперії. Таку можливість певною мірою дала «весна» князя П. Святополка-Мирського, пов'язана з лібералізацією в культурній сфері. Останній, у відповідь на емоційне відкрите звернення М. Грушевського, дозволив доступ його праць до читачів Росії. Ця подія збіглася в часі з перебуванням ученого 1903 р. у Парижі, де на запрошення Російської вищої школи суспільних наук він упродовж двох місяців читав лекції з української історії²¹. Вони й лягли в основу виданого роком пізніше «Очерка истории украинского народа». Вихід цієї книги виявився настільки своєчасним і затребуваним суспільством, що перший її наклад 1904 р. розійшовся за кілька місяців. Відтак праця з'явилася у переробленому вигляді другим (1906 р.) та третім (1911 р.) виданнями. Важливість появи «Очерку» полягала також у створенні прецеденту. Адже вперше після заборонних стосовно української мови урядових директив було дозволено оприлюднити в

S. 337–356; *Kamiński Jan*. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego. — Lwów, 1910. — S. 1–10.

¹⁸ Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2007. — Вип. 17. — С. 16–38.

¹⁹ *Hötzsch O*. Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906. — S. 223.

²⁰ *Грушевський М.* Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К.: Веселка, 1992. — С. 207.

²¹ *Борщак І. М.* Грушевський у Парижі 1903 р. // Соборна Україна. — Париж, 1947. — № 2. — С. 36–37.

широких читацьких колах альтернативну до панівної в державі історичну ідеологію. Про це досить образно у своєму звіті голови НТШ за 1904 р. висловився сам М. Грушевський. За його словами, поява «Очерка» «імунізувала» російську цензуру і уможливила подальше проникнення його творів на російський читацький ринок, у першу чергу його великої «Історії»²².

Іншою працею, котра подібно до «Очерка» мала «імунізуючий» вплив на російських інтелектуалів, стала історіософська стаття «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства», що побачила світ українською мовою в академічному збірнику «Статті по славяноведению» в тому ж таки 1904 р. Це була, без перебільшення, найбільш резонансна стаття львівського професора в досліджуваній період. Вона також стала своєрідним маркером, котрий виявив ставлення до амбіцій модерного українства в самому середовищі російських учених. Деякі з них зосереджувалися лише на історіографічній оцінці статті, відзначаючи оригінальність запропонованого М. Грушевським погляду та недостатню обґрунтованість основних теоретичних положень, що вимагають подальшого глибокого вивчення²³. Інші ж, а особливо голосно прихильники правомонархічних ідей²⁴, обурилися через сам факт допуску української мови до академічного видання, що легалізувало її як інструмент науки та створювало прецедент для продовження роботи з популяризації здобутків українського культурного руху. Консервативні публіцисти переконували М. Грушевського як російського підданого у шкідливості та згубності сепаратного тлумачення історичних доль двох сусідніх народів, апелюючи до класичної слов’янофільської тези про «зовнішню загрозу» для слов’янства. «Невже старовинна слов’янська ворожнеча, що завдала стільки шкоди слов’янам, — писав вихованець Т. Флоринського Костянтин Радченко, — безконечно триватиме також у середовищі російського народу, і замість спільної культурної праці будемо чути вигуки: ми самі по собі, а ви самі по собі: ми українці, а ви великоруси — нам до вас ніякого діла немає! Хто, кінець кінцем, залишиться у виграші, як не вороги слов’янства»²⁵.

Важливим наслідком розгорнутої в літературі полеміки довкола історичної схеми львівського професора став пошук компромісу між

²² Загальні збори (дня 19 цвітня 1905) // Хроніка НТШ. — Львів, 1905. — Ч. 22. — С. 5.

²³ *Евг. Л.* Статті по славяноведению, Выпуск I. Спб., 1904 / Л. Ляцкий // Вестник Европы. — 1905. — № 4. — С. 864–865.

²⁴ *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. — 1905. — № 11. — С. 184–189.

²⁵ *Радченко К.* Статті по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 // Журнал Министерства народного просвещения. — Ч. CCCLXI. — Октябрь. — СПб., 1905. — С. 443–453.

прихильниками «звичайної» схеми та представниками української національної історіографії. Один із варіантів такого компромісу запропонував С. Томашівський. На його думку, «остаточно згода між Українцями і Москалями на сьому пункті (про спадщину Київської Русі. — В. Т.) вповні можлива, а то така, що т. зв. київський період стане спільним історичним добром обох народностей, так само, як історія Франконії V–IX ст. стала спільним історичним добром народів німецького і французького, між якими нема ніяких суперечок на тому полі»²⁶.

Наступним помітним явищем російськомовної україніки стала поява «Киевской Руси» М. Грушевського, що була перекладом 3-го видання першого тому багатотомника. Праця суттєво поглибила обговорення історіографічного, а в першу чергу давньоруського дискурсу, розпочате «Очерком»²⁷. Як уже згадувалося, ставлення до норманського питання поєднувало М. Грушевського з російськими колегами. Втім, більшість висновків українського вченого з різною емоційністю піддавалися запереченню. Так, визнаючи виняткову ерудицію автора, представники академічного середовища (Петро Михайлов, Олександр Кізеветтер, Олександр Пресняков) одностайно вказували на надмірну категоричність українського вченого у твердженнях про межі слов'янської прабатьківщини, південне походження імені «Русь», український етнічний характер давньослов'янського придніпровського населення, трансляцію державницької традиції від Київської до Галицької Русі та особливу вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури. Ліберальні російські інтелектуали, подібно до їхніх західних колег, особливості наукових висновків М. Грушевського були схильні приписувати його поставі лідера українського руху. Найбільш влучно це сформулював у своїй рецензії Василь Сторожев: «Будучи серйозним ученим, автор вносить у свою працю немало почуттів і в Галіції є не тільки представником науки, але й чуйним суспільним діячем, партійною людиною. [...] На свою працю автор, поза сумнівом, дивиться як на свого роду національно-культурну місію, надійно основану на суворому науковому матеріалі»²⁸.

²⁶ С. Т. [С. Томашівський.] Мих. Грушевський. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное, СПб., 1906 // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1906. — Т. XXXV. — С. 173.

²⁷ Чечулин Н. Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб., 1904, стр. 380 // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб., 1905. — Ч. CCCLVIII. — Апрель. — С. 393–399; А. Я. [А. Яцимирский.] Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб., 1904, стр. 380 // Исторический вестник. — 1905. — № 2. — С. 694–695; Житецкий И. Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа, СПб., 1904, стр. 380 // Вестник Европы. — 1905. — № 3. — С. 413.

²⁸ Сторожев В. Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа, изд. 2-е, дополненное, СПб., 1906 // Образование. Журнал литературный и общественно-политический. — 1906. — № 6. — С. 109.

Прихильники ж консервативної ідеології, на відміну від своїх ліберальних колег, в цілому нетерпимо поставилися до праць М. Грушевського, представляючи його історіографічну творчість як справжній виклик державному устрою та цілісності «російського народу». Найбільш нестримними в опонуванні львівському історику виявилися його університетський професор Тимофій Флоринський, знаний київський психіатр Іван Сікорський, засновник київського Клубу російських націоналістів Анатолій Савенко та московський історик і письменник Микола Павлов. В їхній публіцистиці годі шукати хоча б ознак наукової полеміки: вся критика фактично зводилася до банальної профанації та висміювання історіографічних пропозицій опонента. Симптоматично, що оцінки російськими монархістами історіографічних конструктів автора «Історії України-Руси» в тій чи іншій мірі поділяли симпатии москвофільської та малоросійської ідеологій. Реагуючи на злосливість опонентів з консервативних кіл, у передмові до другого видання «Очерка» М. Грушевський назвав таке критиканство «голосами из оврага».

Починаючи від четвертого тому, «Історія України-Руси» висвітлювала процеси поступової колонізації українських територій польською адміністрацією, що й пояснює прискіпливість уваги до другого циклу праці, передусім, з боку польських дослідників. Після публікації четвертого–шостого томів, між М. Грушевським та його польськими опонентами розгорілася полеміка довкола порушених в «Історії» низки гострих питань генези міжнаціонального протистояння у Східній Галичині. При цьому особливого громадського резонансу набула дискусія довкола становища православної церкви на українських землях Речі Посполитої в XIV–XVI століттях. Вона була ініційована ще в 1899 р., коли відбувся обмін полемічними репліками між українським професором та кустошем львівського крайового архіву Антонієм Прохаскою. Приводом для обговорення стали події, що розгорнулися довкола побудови православної церкви у Дрогобичі в XVI ст. М. Грушевський, опублікувавши низку документів, апелював до них, щоби продемонструвати упередженість королівської влади до православних. А. Прохаска, також навівши джерельні свідчення, стверджував, що жодних утисків не було, а заборона на будівництво церкви в Дрогобичі не пов'язана з конфесійним чи національним протистоянням²⁹. Невдовзі предмет цієї дискусії розширився до з'ясування загального становища православ'я в Речі Посполитій.

Свою критику запропонованої М. Грушевським реконструкції східноєвропейського минулого XIV–XVI ст. польські дослідники об'єднали довкола трьох найбільш вагомих, на їхнє переконання, наукових

²⁹ *Тельвак В.* Дрогобиччина в дослідженнях М. Грушевського // Дрогобичський краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 1997. — Вип 2. — С. 160–164.

проблем: характера політики Казимира Великого стосовно Русі, значення для українського народу Люблінської та Берестейської уній. У відповідь М. Грушевському наводилися факти опіки Казимира над українським населенням польських земель, особливо у сфері захисту православ'я, а також наголошувалося на тих перевагах, що їх отримали українці після проголошення уній.

Проте найбільшою вадою «Історії України-Руси» в очах польських істориків стало намагання М. Грушевського загострити та виопуклити українсько-польське протистояння в усіх можливих вимірах тогочасного суспільного життя — соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого міжнаціонального конфлікту, переконували вони, не було скільки-небудь вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, а й надмірно тенденційні та заполітизовані, зумовлені напругою у стосунках двох народів на початку ХХ ст. Саме ці обставини, як вказав, наприклад, Л. Колянковський, спричинилися до того, що «незвичайно працюючий, просто невтомний дослідник у своїй праці, що має всі риси наукового опрацювання, дає відступи та цілі розділи, які личать лише завзятому публіцистові. Бо, мабуть, до цієї категорії [...] належить зарахувати постійно порушуваний ним струни польсько-української ненависті, так, аж часами складається враження, що саме це і є метою автора»³⁰.

Спеціальної відповіді на висловлені польськими дослідниками закиди М. Грушевський не дав. Така відповідь, до певної міри, містилася у його рецензійних оглядах польської історичної літератури, де на багатьох прикладах відзначалася недостатність ознайомлення з українською історіографією доби середньовіччя та ранньомодерного часу³¹. Як приклад ставлення М. Грушевського до українознавчого доробку польських колег, наведемо його оцінку згаданої вище книги Ф. Равіти-Гавронського: «Взагалі робота робить вражіння недбало і претензійно зробленої дилетантської роботи, справжнього “наїзду” на руську історіографію, що не приносить особливої честі ані імені автора, ані польській історіографії, що якимось дуже тяжко здобувається на соліднішу знайомість з історією Русі»³².

До обговорення проблеми польсько-українських взаємин приєдналися представники львівської історичної школи М. Грушевського, котрі нерідко отримували теми докторатів з історії Галичини. У зв'язку

³⁰ Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1913. — Rocznik XXVII. — S. 350–357.

³¹ Грушевський М. Новіша література по історії В. кн. Литовського // Український науковий збірник. — М., 1916. — Вип. 2. — С. 36–39.

³² Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Русі // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 6: 1895–1900. — Львів: Світ, 2004. — С. 523. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

з цим польські історики зазначали, що ідеї львівського колеги склали своєрідну «українську історіософію», яка мала значний вплив на багатьох його вихованців. Критичні зауваження до праць учнів видатного вченого були характерними для тогочасної польсько-української дискусії та розширювали предмет полеміки польських учених із самим М. Грушевським. Критики відзначали добрий фаховий вишкіл молодих галицьких істориків, залучення ними до наукового обігу значної кількості незнаного джерельного матеріалу, віднайденого в багатьох європейських архівах. Водночас робилися закиди стосовно політизації наукового дискурсу, тенденційності при висвітленні багатьох питань українсько-польських взаємин. Ці закиди у низці статей на сторінках львівської газети «Słowo Polskie» узагальнив Ян Камінський³³. Це дало поштовх до ширшої дискусії про становище українців в Речі Посполитій, в якій з українського боку взяв участь Іван Крип'якевич³⁴.

Оцінки М. Грушевським польсько-литовської доби з погляду українського історичного інтересу викликали полемічні зауваження й з боку представників молодшої білоруської науки. Тут зручним приводом стала розгорнута М. Грушевським у 1907 р. боротьба за кафедру в Київському університеті. На прохання конкурсної комісії Митрофан Довнар-Запольський, колега львівського професора по школі В. Антоновича, котрий по смерті вчителя посів його університетську кафедру, підготував критичний розбір четвертого та п'ятого томів великої «Історії». У ньому білоруський учений зазначив, що на сторінках праці, присвячених генезі державних форм Великого князівства Литовського, М. Грушевський перенаголошує на значущості «українсько-руських» елементів, тоді як більш слушно, вважає критик, говорити про домінування «білоруського» чинника³⁵. На цьому прикладі добре видно, що в боротьбу за східноєвропейську історіографічну спадщину включилися й білоруські історики, опонуючи намаганням українських колег, передусім М. Грушевського, «націоналізувати» донедавна спільну історичну пам'ять³⁶.

³³ *Kamiński Jan*. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // *Słowo Polskie*. — Lwów, 1909. — № 528. — S. 1–2; № 530. — S. 1–2; *Kamiński Jan*. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // *Słowo Polskie*. — Lwów, 1909. — № 587. — S. 1–2; № 589. — S. 1–3.

³⁴ *Крипякевич І.* В справі одної «критики» // *Діло*. — 1909. — Ч. 257. — С. 1–2.

³⁵ *Оглоблін О.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // *Записки Історично-археографічного інституту*. — К.: Вид-во ВУАН, 1934. — № 1. — С. 171–173.

³⁶ *Тельвак В.* Михайло Грушевський у дзеркалі білоруської історіографії першої третини ХХ ст. // *Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців: Колективна монографія*. — Черкаси, 2015. — С. 107–121.

Не менш жваву полеміку супроводжували й перші томи «козацького» циклу великої «Історії», адже козаччина традиційно бачилася важливим чинником і східноєвропейської історії загалом, і спеціально відносин українців зі своїми східними та західними сусідами. І якщо у підсумку козацької революції Московське царство перетворилося на імперію, то Річ Посполита зазнала фатальної поразки. Тож не випадково найбільш емоційні коментарі пролунали зі сторінок польських видань. Цей приклад є одним з найяскравіших стосовно кристалізації національних традицій інтерпретації ключових постулатів української Клію та концепцій її тогочасного лідера.

Польські козакознавці (Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон, Л. Колянковський та ін.) минуле козаччини змальовували виключно темними барвами та показували лише її руйнівний вплив на суспільство Речі Посполитої (без розмежування народності та віросповідання). З огляду на це, українського колегу називали «творцем нової (української козацько-січової) теорії», вказуючи на факт значної модернізації вченим світогляду козацької старшини та самого Хмельницького³⁷. За словами найбільш запального опонента львівського професора Ф. Равіта-Гавронського, у праці М. Грушевського «над історичною логікою вивисується сьогоднішня політична думка, бажання неодмінно перетворити звичайних грабіжників на національних та ідейних героїв ХХ століття»³⁸. У результаті такого послугування політичними міркуваннями, стверджували критики, історія козаччини в праці М. Грушевського постає «єдиним актом оскарження Польщі», а «ватаги бандитів» перетворюються на шляхетних лицарів, які мету свого життя вбачали нібито в захисті українського населення.

В колах української інтелігенції схема М. Грушевського та здійснені ним кроки з її реалізації визнавалися за найбільш вагоме слово тогочасної вітчизняної гуманітаристики. Поодинокі зауваження (висловлені, наприклад, вже згаданим І. Франком чи І. Копачем і М. Кордубою) здебільшого мали корегуючий або компенсаційний характер: вказувалося на деякі, врешті, зрозумілі з огляду на темп праці, неточності у текстах ученого; неврахування теоретичних пропозицій західних колег; недостатню обґрунтованість гіпотез чи не зауважені дослідницькі сюжети тощо.

Більш критично стосовно історіографічних пропозицій М. Грушевського його українські сучасники висловлювалися у приватний спосіб. Уперше такі факти оприявнив В. Мількович, котрий у запалі поле-

³⁷ *Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Tom I. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. — S. 63–67, 91; Tom II. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. — S. 302–303, 312, 354–355.*

³⁸ *Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Świat Słowiański. — Kraków, 1911. — Rocznik VII. — Maj. — S. 350.*

міки з С. Томашівським зауважив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна»³⁹. Про те, що поширена В. Мильковичем інформація таки мала об'єктивну підставу, свідчить і газетна полеміка С. Томашівського з М. Павликом навколо критичного сприйняття М. Грушевським постаті М. Драгоманова. Тепер уже учень львівського професора закинув опонентові висловлювання критичних спостережень на адресу «Історії України-Руси» у приватних бесідах. М. Павлик, обурюючись неетичності такого вчинку С. Томашівського, відповів: «[...] Мушу сказати, що я говорив з д. Томашівським про історію д. Грушевського двічі: раз, під свіжим враженням від двох перших томів, і тоді я закинув тій історії взагалі хаотичність, недостачу ідейності; а, другий раз, — той, про який згадує д. Томашівський [...]»⁴⁰. При цьому М. Павлик натякає, що й сам опонент не надто схвально відгукнувся про «Історію України-Руси»: «Д. Т[омашівський] теж щось мені на те казав, але що? — я вже добре не пам'ятаю, а хотьби й пам'ятав, то не мав би права повторити того прилюдно, без виразного дозволу д. Томашівського, тим більше, що воно, хто зна, чи зійшло би ся з тим, що він тепер написав про історію д. Грушевського... (розрядка М. Павлика — В. Т.)»⁴¹.

Втім, попри наведені щойно факти, М. Грушевський напередодні війни був загальноновизнаним науковим авторитетом у середовищі співвітчизників.

Історична термінологія

У фокусі дискусій з приводу пропагованої М. Грушевським у наукових і популярних працях історичної термінології був топонім «Україна». Сам учений у перших роках після переїзду до Львова використовував сконструйований Олександром Барвінським і поширюваний на Наддніпрянщині Володимиром Антоновичем двочленний термін «Україна-Русь», що мав, з одного боку, символізувати соборницьку єдність поділених Збручем Україн, з другого — пов'язати спільністю історичної долі стару Русь та новітню Україну. Звідси не випадковою є й назва головного твору львівського професора. Втім, поступ національного життя на початку ХХ ст. виявився настільки значним, що для М. Грушевського стала очевидною потреба чіткішого маркування території розселення співвітчизників, як також і їхнього національного імені. Тож у перших роках нового століття учений поступово відмовляється від двочленного терміна, залишаючи лише етнонім «українці». Цю

³⁹ Милькович В. Ще одна відповідь моїм напасникам // Руслан. — 1908. — Ч. 1. — С. 4–5.

⁴⁰ Павлик М. Ще раз: не кличте всує! // Діло. — 1905. — Ч. 48. — С. 2.

⁴¹ Там само.

метаморфозу дуже цікаво вдається простежити при підготовці М. Грушевським другого розширеного видання четвертого тому «Історії України-Руси», коли він у старому тексті послідовно скреслював слово «руський».

Така термінологічна ініціатива львівського професора в цілому була сприйнята співвітчизниками по обидва боки Збруча. Принаймні, відкритих полемічних заперечень М. Грушевському з боку патріотично налаштованої інтелігенції не було. Більше того, реагуючи на виклики часу, київські українці вирішили замість ідейно застарілої «Киевской старини» видавати журнал з більш модерною назвою «Україна», який, утім, надалі залишався на виразних культурницьких позиціях. Також і синтетичний нарис Олександри Єфименко, що побачив світ у 1906 р., мав відповідну духові часу назву «История украинского народа», хоча ще роком раніше вийшла її інша синтетична праця, з більш традиційною назвою, «Южная Русь». Втім, інерція історичного мислення ще доволі довгий час — практично до самої війни — позначувалася на історіографічній роботі колег М. Грушевського з національного табору. На Наддніпрянщині топоніми «Південна Русь» та «Малоросія» досить неохоче поступалися модерному «Україна». Подібну ситуацію спостерігаємо й у тогочасній Галичині, де топонім «Русь» також домінував у назвах праць на історичну тематику, щонайбільше об'єднуючись у вже звичний термінологічний дует «Україна-Русь».

Вповні очікувано, що термінологічну ініціативу М. Грушевського зі значним застереженням сприйняли його колеги з обшару Центрально-Східної Європи. Так, нарікання на поширення у працях львівського колеги топонімів «Україна-Русь», а особливо «Україна», стало загальним місцем тогочасної польської грушевськіани. При цьому академічні історики (А. Брікнер, С. Смолька, Л. Колянковський) щиро дивувалися тому факту, що М. Грушевський згадує у своїх працях топоніми, котрих не існує в більшості проаналізованих ним джерел; вказувалося на недоречність вживання етнічного «українці», особливо в контексті історії східноєвропейського середньовіччя. Для польських учених це було чи не найбільш промовисте свідчення суб'єктивності українського колеги, підпорядкування ним наукового верстату вимогам актуальної політики. Про це писав, наприклад, Станіслав Смолька, закидаючи українському колезі «форсоване впровадження» «штучної мовної номенклатури», котра, переконує польський учений, заважає адекватній інтерпретації історичних подій⁴².

Ще відвертіше про мотивацію термінологічних смаків М. Грушевського писали польські галицькі публіцисти, заангажовані в українсько-

⁴² *Smolka S.* Przedmowa do: Aleksandr Jabłonowski. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. — S. XI–XII.

польське протистояння в краї. Найбільш емоційний з них Ф. Равіта-Гавронський чи не в кожній праці, присвяченій діяльності львівського професора, на різні лади опонував його намаганням просувати нову історичну термінологію. Як і колеги з академічного середовища, польський публіцист вважає абсолютно неправомірним вживання терміна «Україна-Русь»; особливо ж недоречним для нього це виглядає в контексті східноєвропейської історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Прикметно, що з'ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової історичної термінології, Ф. Равіта-Гавронський наголошує на його політичних «державницьких» аспіраціях, з яких нібито логічно випливають «історичні» й «територіальні» претензії нової української еліти до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах XVIII ст.

З метою системного протиставлення історичній ідеології українського вченого власних історіософських поглядів, Ф. Равіта-Гавронський в 1911 р. заснував часопис «Ruś», присвячений, як зазначалося в підtitулі, «історії та культурі України, Поділля, Волині та Червоної Русі». Про той факт, що критичне вістря нового журналу було спрямоване проти створеної М. Грушевським української історіософії, польський публіцист сам пише у своїх спогадах: «Думка про потребу видання такого квартальника віддавна блукала в моїх мріях. — Поштовхом до цього була попросту потреба оборони нашої історії від наклепів та фальші, якими її закидали розгнuzдані руські історики, наштамповані Михайлом Грушевським, професором Львівського університету»⁴³.

Практично одностайно історичну термінологію М. Грушевського критикували й російські інтелектуали. При цьому академічні вчені, як і їхні польські колеги, вказували на неправомірність введення до нарративу етнонімів і топонімів, котрі відсутні в історичних джерелах. Логіку українського автора, як і в попередніх сюжетах, пояснювали його поставою громадського лідера.

Натомість більш відвертими у з'ясуванні мотивації термінологічних новацій М. Грушевського виявилися інтелектуали з консервативного табору. Правомонархічні видання Наддніпрянщини, передусім, «Киевлянин», сфокусували своє «українознавство» на розвінчанні історичної схеми львівського професора та поширюваної ним термінології. Більше того, цим питанням присвячувалися навіть спеціальні зібрання в Київському клубі російських націоналістів. На одному з них І. Сікорський прочитав доповідь «Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса)», сконцентровану на критиці етнологічної концепції й історичної термінології М. Грушевського. Доповідач наголосив: «“Укра-

⁴³ *Rawita-Gawroński Fr. Ludzie i czasy mego wieku. Wspomnienia, wypadki, zapiski (1892–1914). Opracował Eugeniusz Koko. — Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2012. — S. 130.*

іна” та “Українці” — це термін радше географічний і політичний, але не антропологічний чи етнічний. Очевидно, що частина території південносхідної Європи без належних підстав відведена пр. Грушевським під “Україну”, а її населення зараховане до “українців”, але ці українці антропологічно нічим не відрізняються від російського населення⁴⁴. Докладно обґрунтовуючи власну теорію етногенезу на східноєвропейському просторі, І. Сікорський доводив, що будь-які твердження про існування окремого українського народу та його мови недоречні. Патетично полемізуючи з українським ученим та відкидаючи його інтерпретацію історичної долі топонімів «Русь» та «Україна», автор стверджував: «Проф. Грушевський хоче замінити для нас історію політичними вченнями. Можливо, комусь дуже необхідно, щоби Росія в своєму минулому була Україною, а росіяни українцями, та тільки цього ніколи не було насправді»⁴⁵.

Цікаво, що скепис стосовно історичної коректності вживання М. Грушевським топонімів «Україна-Русь» та «Україна» поділяли й інші західноєвропейські інтелектуали, безпосередньо незаангажовані у польсько-українське чи російсько-українське ідейне протистояння. Наприклад, рецензуючи історичні твори львівського колеги та неодмінно визнаючи їхній високий фаховий рівень, Я. Славік послідовно «залапковує» етнізм «українці». Що симптоматично, чеський історик це робить при огляді як першої частини «Історії», так і присвяченого початкам козаччини сьомого тому праці. Подібну логіку спостерігаємо й у рецензії румуна Н. Йорги. При цьому, що цікаво, відмовляючи львівському колезі у рації вживання етніма «українці», він щиро дивується, чому той при реконструкції доби східноєвропейського середньовіччя послуговується етнізмом «волохи» замість модерного «румун».

Мовна сторона дискурсу

Досить гострі суперечки у досліджуваний період точилися й докола мови наукових праць М. Грушевського та його зусиль щодо перетворення української на загальновизнаний інструмент академічної комунікації. Остання обставина надзвичайно турбувала російських опонентів львівського професора, особливо прихильників правомонархічної ідеології. Цікаво, що вже така малопомітна подія, як інавгураційна лекція М. Грушевського у Львівському університеті, потрапила в поле зору оглядача «Киевлянина», котрий зосередився не на виголошених історіографічних тезах у доповіді молодого професора, а власне на її мовній фактурі. При цьому замість предметної полеміки, автор фейлетону

⁴⁴ Сикорській І. Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса). Доклад в Клубе русских националистов в Киеве 7 февраля 1913 года. — К., 1913. — С. 12–13.

⁴⁵ Там само. — С. 53.

обрав тактику кепкування з ужитих М. Грушевським українських слів і виразів⁴⁶. Відзначимо, що таке глузування з лінгвістичних пошуків українських інтелектуалів стало найпопулярнішим публіцистичним прийомом у російському консервативному середовищі⁴⁷.

Помітні успіхи національно-культурної праці, що була розгорнута українцями в Галичині, в тім і під проводом М. Грушевського, були зі зростаючою тривогою сприйняті його ідейними опонентами по обидва боки Збруча. На сторінках російської періодики, почасти й наукової, починаючи з другої половини 1890-х років почав створюватися негативний образ культурно-наукових змагань галицьких українців. При цьому постійним сюжетом стало наголошення на штучності конструювання наукового дискурсу української мови, шкідливості її поширення на Наддніпрянщині, врешті, згубності для цілісності Російської імперії тієї роботи, яку проводили українці Австро-Угорщини. В очах консервативних публіцистів згадана загроза найчастіше персоніфікувалася саме в особі М. Грушевського, а його образ у короткому часі став уособлювати модерне українство на шпальтах правомонархічної періодики.

Особливою активністю у плеканні нетерпимого ставлення до науково-дослідної діяльності галицьких українців відзначився Т. Флоринський, котрий у своїх оглядах слов'янознавчої літератури українській мові (за термінологією автора — «малорусському наречію») відводив роль виключно інструмента простонародної комунікації, відмовляючи їй у праві обслуговувати високі сфери культури та науки⁴⁸. Від теоретичних постулатів професор Київського університету нерідко переходив до практичної реалізації своїх переконань. Так, під час підготовки Київського археологічного з'їзду саме він наполіг на забороні львівським ученим виголосити свої доповіді рідною мовою, навіть попри те, що згоду дало керівництво петербурзької Академії наук. Втім, ефект виявився зворотним: позиція організаторів з'їзду викликала справжній скандал у демократичних колах Росії та Західної Європи й стала зручним приводом обговорити складне становище української мови та культури в імперії Романових.

Так, оглядачі ліберальних російських часописів практично одностайно засудили поведінку Т. Флоринського та його однодумців. Висловлювалося обурення, що позиція однієї людини «забарвлює всю російську науку у зовсім не властиві для неї кольори». Наприклад, на

⁴⁶ *Неизвестный*. Беседа // Киевлянин. — 1895. — № 15. — С. 2.

⁴⁷ *Н. Р-в [Н. Рышков.]* Записки наукового товариства імені Шевченко. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського, Т. XIX, Львів, 1898 // Исторический вестник. — 1898. — Т. LXXIV. — С. 316–318.

⁴⁸ *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. — 1898. — № 11. — С. 219; 1901. — № 4. — С. 38–45.

сторінках бібліографічного відділу «Вестника всемирной истории» оглядач тому «Записок НТШ», що містив не допущені до з'їзду доповіді, відзначав: «Нічого й говорити, що в цих рефератах найбільш витончене око не віднайде ані найменших слідів “сеничкиної отрути” й лише поліційна запопадливість може побачити “сепаратизм” у намаганні галицько-українських учених читати ці реферати своєю рідною мовою...»⁴⁹. Поведінка Т. Флоринського та його однодумців, котрі «звикли плутати “два відмінних ремесла” — науку та розшук», далі обурювався оглядач, призвела до загального спротиву в середовищі славистів, котрі майже одногосно засудили не лише дії київського професора, а в його особі й всю російську науку⁵⁰.

Висунуті Т. Флоринському звинувачення у російській, західноєвропейській та українській науковій періодиці у привнесенні до науки поліційних обмежень змусили його давати необхідні пояснення. У кількох статтях, опублікованих на сторінках «Киевлянина» та передрукованих низкою правомонархічних і москвофільських видань, Т. Флоринський наголошував, що його практична участь у заборонних акціях щодо українського слова на Наддніпрянщині є прямим наслідком власного наукового переконання у штучності надання права українській мові обслуговувати сфери високої культури⁵¹. Ці публікації підняли хвилю публіцистичних виступів по обидва боки Збруча та вкотре привернули увагу широкої громадськості не лише до становища української мови, але й до українських наукових і просвітніх організацій, діяльності провідних українських діячів, зокрема і М. Грушевського⁵². Зауважимо, що своїми українофобськими публікаціями та практичною діяльністю щодо поборювання будь-яких проявів українського культурного життя на Наддніпрянщині на посаді київського цензора Т. Флоринсь-

⁴⁹ В. Б-ский [В. Боцяновский.] Записки Наукового Товариства імени Шевченка, Т. XXXI и XXXII, Львів, (Львов. Австрийская Галиція) // Вестник всемирной истории. — 1901. — № 5. — С. 250.

⁵⁰ Там само. — С. 251; XI ruský archaeologický sjezd v Kijeve // Slovansky Přehled. — Praha, 1899. — Ročník II. — S. 23–26; 85–86.

⁵¹ Еще о Киевском Археологическом съезде. Письмо в редакцию проф. Т. Д. Флоринского // Вестник Европы. — 1900. — № 1. — С. 406–415; Флоринский Т. Малорусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм. — СПб., 1900. — 163 с.

⁵² W. Несколько слов по поводу XI археологического съезда в Киеве // Русская мысль. — 1899. — Кн. XII. — С. 96–104; Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Отгиск из журнала «Киевская старина»). — К., 1899; Т. [О. Пупін.] Известия XI Археологического съезда в Киеве, 1–20 августа 1899 г., Киев, 1899. К. Михальчук. Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Отгиск из журнала «Киевская Старина»), Киев, 1899 // Вестник Европы. — 1899. — № 11. — С. 394–402; Spectator [О. Лотоцький.] Проф. Флоринський і українсько-руське письменство. Відбитка з «Літературно-наукового вістника» за 1900 р. — 24 с.

кий здобув досить специфічну славу в демократичному інтелектуальному середовищі Російської імперії. Так, коли в 1905 р. вийшов збірник на його пошану, оглядач «Русской мысли» висловив здивування з приводу вшанування людини, котра за свою громадську діяльність заслуговує лише засудження, та в'їдливо зауважив, що в книзі «не вистачає тільки якої-небудь значної передовиці про малоросійську та польську зраду»⁵³.

Подальший поступ модерного українства, поширення М. Грушевським культурно-громадської роботи на наддніпрянські терени, а особливо співчуття до українських домагань з боку ліберальної частини російських інтелектуалів, лише збільшили полемічний запал у середовищі київських правомонархістів. В останні передвоєнні роки стилістика їхніх антиукраїнських заяв ставала дедалі вульгарнішою, а подекуди й істеричною. Прикладом такого «українознавства» київських націоналістів слугує доповідь російського історика та публіциста Андрія Стороженка, зроблена ним на засіданні членів київського Клубу російських націоналістів. Найбільше уваги присвятивши особі М. Грушевського, доповідач традиційно відвів йому чоловічу роль у виникненні та поширенні на теренах Східної Європи «української моди». Її найголовнішою складовою, вказує А. Стороженко, є створення штучної української мови з численних латинізмів та полонізмів, котру автор глузливо назвав «грушевское языкоблезние»⁵⁴.

Відзначимо, що скептичне ставлення до академічного потенціалу української мови в середовищі наддніпрянської інтелігенції поділяли навіть деякі представники історичної школи В. Антоновича, наукова програма якої передбачала регіональне дослідження українського минулого. Для прикладу згадаємо дискусію львівського професора з дослідником історії Галичини Іваном Лінниченком стосовно достовірності грамот князя Лева Галицького⁵⁵. В запалі полеміки І. Лінниченко дозволив собі некоректно висловитися на адресу української мови, цілком у дусі тез Т. Флоринського поставивши під сумнів її здатність бути інструментом академічної науки. Це вкотре стало для М. Грушевського зручним приводом висловитися стосовно мовного питання на сторінках російської академічної періодики. Полемізуючи з приводу порушеної критиком дослідницької проблеми, зрештою визнаючи часткову рацію І. Лінниченку, М. Грушевський із прикрістю зазначив, що опо-

⁵³ *Покровский Н.* Изборник Киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому // Русская мысль. — 1905. — Кн. VII. — С. 213–214.

⁵⁴ *Стороженко А.* Происхождение и сущность украинофильства. — 2-е изд. — К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. — С. 49.

⁵⁵ *Линниченко И.* Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1904. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 80–102.

нент, замість того, щоб дати уважний аналіз відомого матеріалу або ретроспективне вивчення пізніших явищ, перекручує його висловлювання, зумисне неточно перекладає фрази з української мови російською, глузує з українських слів. «Така манера висміювання українських “слівців” досить відома та широко використовується різними казенними фейлетоністами, — натякаючи на співробітників “Киевлянина”, вказує львівський професор, — але у серйозного вченого її бачити доволі дивно»⁵⁶. Елементарна етика, переконує історик, вимагає коректного ставлення до мови та культури опонента.

Якщо на підросійських теренах частина інтелектуалів сприймала поширення української мови у різних сегментах культурного життя Наддніпрянщини як загрозу безроздільному пануванню російської мови, то в Галичині функціонування української мови як «крайової» було закріплено законом. Конфлікти М. Грушевського з поляками на мовному ґрунті були складовою суспільно-політичної полеміки між представниками інтелектуальної еліти двох національних громад і будуть проаналізовані в другій частині цієї статті. Разом із тим, радикальна частина польського інтелектуального середовища, подібно до російських консерваторів, полюбляла кепкувати не лише з термінології львівського професора, але й його мовної вправності. Наприклад, уже згаданий Ф. Равіта-Гавронський неодноразово висловлював невдоволення мовною фактурою історичних текстів М. Грушевського. Причиною цього, на думку польського публіциста, є лінгвістична недосконалість («юність») української мови, неусталеність її поняттєвого апарату, що зробило стиль автора «Історії України-Руси» «надмірно важким».

Відзначимо, що досить скептично про мовну вправність Грушевського-історика висловлювалися й угорські оглядачі його праць. Так, Гейза Петрашевич нарікав, що, попри безсумнівно високий науковий рівень студій голови НТШ, вони написані мовою, якою «не можна насолоджуватися»⁵⁷.

Мовний бік наукового дискурсу М. Грушевського неодноразово критикувався й українськими оглядачами його праць. Неодноразово відзначалося, що швидкість, з якою вчений продукує історіографічний продукт, не дає йому змоги приділяти достатньо часу й уваги мові та стилістиці свого наративу. Тож не дивує, що, захоплюючись сміливістю історіографічного конструювання М. Грушевського, оглядачі були вкрай стриманими в оцінках його літературної вправності. Найчастіше кри-

⁵⁶ *Грушевський Мих.* Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченка) // Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1904. — Т. IX. — Кн. 4. — С. 281.

⁵⁷ *Мазурок О., Мандрик І.* Угорський історик про Михайла Грушевського та НТШ у Львові // Науковий вісник Ужгородського університету, 2014. — Вип. 2 (33). — С. 136. — (Серія «Історія»).

тика звучала з боку наддніпрянських оглядачів, котрі закидали львівському професору засилля полонізмів і похідних від них «галицизмів» у його творах⁵⁸. Літературний наставник М. Грушевського Іван Нечуй-Левицький назвав мову творів свого вихованця подібною до мови козацьких літописців: «Його історія Русі-України це останнє слово науки української історії, але що стосується до мови, то можна сказати, що це остання українська козацька літопись [...]. Але уся вона написана сливе архаїчною важкою, тягучою, неначе якоюсь літописною та актовою мовою»⁵⁹.

Тут також доречним буде згадати, що й сам М. Грушевський не завжди вважав раціональним витратити обмежений час на вдосконалення мовної сторони своїх текстів. Про це неодноразово свідчили й слухачі його університетських викладів, котрих прикро вражала безбарвність викладу найбільш реномованого українця. Наприклад, С. Томашівський згадував: «Його [М. Грушевського] виклади були [...] за формою і змістом не цікаві, а більше сухим переліченням фактів, імен і дат. Його виклад не був приємним...»⁶⁰. Схожі спогади залишив і дещо молодший І. Крип'якевич: «Лекції його [М. Грушевського] були малоінтересні. Він відчитував частини своєї “Історії України-Руси”, які готовив до друку, не приготівляючи їх спеціально для викладу, так, що матеріал був сухий і непрозорий». Врешті, подібними були враження й представників останнього передвоєнного покоління студентів автора «Історії України-Руси»: «Проф. Грушевський не був атракційним викладачем. Викладав доволі нудно; все мав звичай говорячи погладжувати свою бороду»⁶¹. Також і стиль читання лекцій в очах молоді залишав багато до побажань. Так, М. Кордуба писав: «Викладав строго річево, може дещо засухо. Говорив дуже бистро, ні на хвилину не зупиняючися, і ті споміж нас, слухачів, які записували його виклади, попадали часто в розпуку, не могучи поспіти за профессором»⁶².

Спеціально на мовній стороні наукових студій М. Грушевського у своїх «Причинках» зупинився І. Франко. Стиль молодшого колеги він називає «холодною прозою», що проявляється в переважанні аналітичних процедур (передусім критики джерел) над синтезом реконструйованих історичних фактів, а це призводить до розчинення важливих

⁵⁸ Доманицький В. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI, К. — Львів, 1907 // Буковина. — Чернівці, 1908. — Ч. 63. — С. 1–2; Ч. 64. — С. 2.

⁵⁹ Нечуй-Левицький І. Криве дзеркало української мови. — К.: Друкарня І. І. Чоколова, 1912. — С. 22–23.

⁶⁰ Антонович М. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад // Український історик. — 1972. — № 1–2. — С. 96.

⁶¹ Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 рр. // Український історик. — 1975. — Ч. 3–4. — С. 78.

⁶² Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова // Вісник Союзу визволення України. — 1916. — Ч. 128. — С. 795.

подій та знакових постатей у масі подробиць і розумувань. До властивостей стилю М. Грушевського належить засилля русизмів, як також і «перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванням звичайної мови». Останню тезу І. Франко щедро ілюструє цитатами з праць історика і доходить висновку, що «се свідчить про надмірний поспіх у продукції автора, який не може виходити на її користь»⁶³.

Значно більший резонанс мало обговорення мовної сторони видаваних М. Грушевським на Наддніпрянщині періодичних видань, як і його позиція в мовній дискусії 1906–1913 рр. — намагання узгодити галицький і наддніпрянський правописи з метою створення єдиної літературної мови. Оскільки ця дискусія була складовою обговорення громадських ініціатив львівського історика, на її характеристиці ми зупинимось у другій частині статті.

Популяризація наукового знання

Якщо попередні дискусії виникали як реакція на появу монографічних праць М. Грушевського, то обговоренню проблеми популяризації знань про минуле в широких читацьких колах поштовх дала рецензія львівського професора на книжку Миколи Аркаса «Історія України-Русі». Оскільки ця дискусія вже була об'єктом спеціального дослідницького зацікавлення⁶⁴, ми лише окреслимо рації опонуючих сторін й з'ясуємо вплив полеміки на модернізацію української науки.

Після виходу книжки М. Аркаса М. Грушевський звернувся до В'ячеслава Липинського з пропозицією написати на неї рецензію для «Літературно-наукового вістника» (далі — «ЛНВ»). При цьому редактор розраховував на фахову оцінку праці з урахуванням досягнень тогочасної української науки та потреб модерного українства. Значною мірою це і було зроблено. Критичні зауваження рецензента зводилися до вказівок на засилля інформації, що мало стосується історії України; нерівномірність опису подій; штучність обраної періодизації; нехтування проблемою соціальної еволюції українців; надто схематичне висвітлення новітнього українського відродження тощо. В. Липинський зауважив, що у автора «не видно якогось суцільного погляду на цілу істо-

⁶³ Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша. — С. 318–320.

⁶⁴ Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — К.; Філадельфія, 1994. — С. 161–170; Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. — К., 1996. — С. 161–221; Гирич І. Ще до проблеми «Аркаса і Грушевський» // Там само. — С. 221–231; Сарбей В. М. М. Аркас і його «Історія України-Русі» // Український історичний журнал. — 1990. — № 7. — С. 100–113.

ричну еволюцію українського народу». У книжці чітко не говориться навіть про початки нашої історії й постійно сплутуються терміни «руський» і «український». Критик вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій. Неприємно вражав також надмір зображеного насильства при описі подій XVII–XVIII ст. Шкідливим для «поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу» було протиставлення Наддніпрянщини та Галичини. В. Липинський також детально перерахував усі дрібні похибки, зауважені помилки та недоречності в тексті, ілюстраціях і картах⁶⁵.

Недолікам фахової сторони рецензованої праці В. Липинський протиставив її визначне, за його словами, культурно-національне значення як першої спроби популяризації українського минулого в найширших читацьких колах. До переваг «Історії України-Русі» рецензент відніс просту мову; легку, популярну форму викладу; вдале використання історичних легенд та фольклору; виважений тон, що нагадує літописний стиль; вдалу рубрикацію. Особливо критик відзначив почуття піетету до українського народу, яким перейнята книга, «се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість та національну самоповагу».

М. Грушевського вочевидь здивувало узгодження В. Липинським тези про національну значущість рецензованої книжки з твердженням про її фахову неспроможність, бо він вирішив до тексту огляду додати свої зауваги. Безперечно, рецензія В. Липинського стала лише приводом, адже М. Грушевський не міг уникнути рецензування праці М. Аркаса з кількох причин: то було перше україномовне видання загальної історії України, яке набуло широкого розголосу; професор готував власний розгорнутий курс вітчизняної історії; як науковець, він постійно виступав проти дилетантизму. На початку рецензії вчений ствердив, що книжку М. Аркаса не можна залишити без уваги хоча б з огляду на широту її розповсюдження. Значить, справедливо вважав він, вона надовго «буде книгою премудрості по українській історії для дуже багатьох українців». Однак, написана непрофесіоналом, із численними, часто елементарними неточностями і невибачними помилками, така «Історія України», на думку критика, «зістанеться сумною памяркою необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим — і з наукового і з національного і просто з просвітно-педагогічного погляду виробом, як книга д. Аркаса».

М. Грушевський ставив досить жорсткі, але справедливі вимоги до популярних творів, які мали за завдання просвіту та виховання народу. Таку книгу, на його тверде переконання, міг писати лише доб-

⁶⁵ Липинський В. Аркас. Історія України-Русі, СПб., 1908 // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1908. — Т. XLIII. — Кн. 8. — С. 307–318.

ре ознайомлений із предметом фахівець, який, крім того, мав би талант популяризації та лаконічного викладу основного, сутнісних речей. Така книжка, як ніяка інша наукова праця, мала б бути ретельно продуманою та спланованою. Книжка ж М. Аркаса вирізнялася величезною кількістю помилок — не лише дрібних, «а фальшами, страшними недоглядами, просто дикими у науковім підручнику висловами і поглядами». М. Грушевський наводив численні приклади на доказ цього твердження, завершуючи свій розгляд питанням: «То чим як не джерелом безконечних баламуцтв став отсей підручник української історії?».

Найбільш значним недоліком концепції рецензованої роботи, на думку М. Грушевського, була відсутність розгляду генези українського народу та винесення на перший план політичної історії — «взшествія» на престоли різних монархів, перебіги їхнього правління, безкінечні війни та договори. Все це викладено сухо, блідо, з масою зайвих дат та дріб'язкової інформації. Сам наратив малоцікавий і незграбний — не викладено головне, не проаналізовані провідні напрямки та тенденції, натомість наведено багато матеріалу, що не стосується української історії. Очікувано, що висновки рецензента були досить суворі: «Книжка не годна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається. [...] Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту [...] читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірного) поняття про історичну минувшість нашого народу, його історичну, політичну, культурну вартість».

М. Грушевський висловив подив, як таку «шкідливу з наукового, просвітнього, національного погляду книгу» так розхвалюють і поширюють у масах, дають замість доброї інтелектуальної поживи сурогат. На його думку, це доказ нерозуміння соціальних завдань історичної науки та брак самоповаги. Наприкінці вчений зазначав, що М. Аркас «безперечно перейнятий гарячою любов'ю до свого народу і його минувшини», що він знає його «як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилину в його добрих замірах», але для написання вартісної книжки для народу «одних добрих замірів мало»⁶⁶. Своєю рецензією вчений також підкреслив давню думку, яку підтримував протягом усього життя: в науці немає місця дилетантизму, популяризація має йти слідом за науковими пошуками, але ніколи не навпаки. Пояснюючи безкомпромісність своїх оцінок, М. Грушевський у листі до Є. Чикаленка підкреслював, що писав рецензію виключно «по долгу історика»⁶⁷.

⁶⁶ Грушевський М. До рецензії д. Липинського // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1908. — Т. XLIII. — Кн. 8. — С. 318–324.

⁶⁷ Вперше опубліковано в: Уляновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський. Додатки. // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. — К., 1996. — С. 216–217.

Рецензія М. Грушевського спричинила емоційну дискусію в українських інтелектуальних колах по обидва боки Збруча⁶⁸. Опоненти львівського вченого наголошували, що, оскільки твір М. Аркаса має популярний характер, то й вимоги до нього мають бути набагато лояльніші, ніж до праці наукової. Деякі навіть переконували, що народ «не проковтне» рафіновано-наукової популярної книги, а саме така праця — «грубого помолу» — допоможе сформувати національну самосвідомість. Так, Віктор Піснячевський твердив, що книжка М. Аркаса вповні відповідає рівневі читача, який вживає лише «манну кашку легендарного прагмастичного оповіданнячка». Він зауважив, що автор, який напише історію України такою ж народною мовою і так дешево видасть — отримає таку ж народну подяку, як і миколаївський amator. В. Піснячевський писав, що коли професори дадуть кращий історичний популярний твір, то праця М. Аркаса буде покладена на полицю, а до того часу автор «готовий за це прийняти свідомство культурного убожества хоч би і з рук вельмишановного професора!». Публіцист цитував проникливий лист селянина-книгоноші з оцінкою книги М. Аркаса⁶⁹. Про велику національно-культурницьку роль книжки, її вагомий внесок у піднесення національної самосвідомості писали авторіві «Історії України-Русі» також Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, Б. Степаненко, Г. Хоткевич, А. Ніковський та ін.⁷⁰.

У відповідь на згадані публіцистичні виступи М. Грушевський укотре доводив хибність легковаження соціальних ролей історії. Він переконував, що кожна помилка в науково-популярній літературі обертається стійким історіографічним міфом, який важко буде подолати у майбутньому. Вчений писав, що книжка М. Аркаса, можливо, і не заслужила б такої уваги, якби її не зробили «чи не найпопулярнішою книжкою по українській історії». Але ж народ, на думку М. Грушевського, заслуговує правдивих оцінок минулого: не можна підлаштовуватися під людські смаки та низький загальний рівень — треба «мати сором перед незрячістю та не частувати їх казна чим, уповаючи на ту незрячість». Вчений знову критикував «безконечні баламутства» і численні грубі недоліки «Історії України-Русі». Неправда не є просвітою, переконаний історик. Ефекти кривавих помст не можуть служити задля

⁶⁸ Додаток 1. Рецензії та відгуки на «Історію України-Русі», опубліковані у періодичних виданнях Наддніпрянської України та Галичини // «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упоряд., вступ та комент. Інни Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — С. 191–265.

⁶⁹ *Піснячевський В.* Маленький фельєтон з хвиль життя // Рада. — 1908. — № 192.

⁷⁰ Додаток 2. Листи до Миколи Аркаса зі згадками про «Історію України-Русі» // «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки. — С. 191–265.

піднесення національного почуття: «Нашим завданням не може бути всякою ціною, всякими способами дбати тільки про подразнення національного інстинкту. Націоналізм для націоналізму не може бути нашою метою».

Далі М. Грушевський деталізує своє бачення соціальної відповідальності дослідників минулого. На його переконання, якщо мету наукової популяризації вбачати виключно у досягненні «націоналістичних ефектів», то жоден історик-професіонал не захоче і не зможе писати популярну історію України. Для професіонала поширення в широких масах результатів своєї багаторічної праці «може бути річчю надзвичайно дорогою — верхом наукової роботи». Пристосування популярної літератури до запитів малоосвічених верств на кшталт легенд про Єрусланів Лазаревичів і штучне приниження рівня загальної культури є «смертельна провина перед інтересами свого народу». Тим часом, писав М. Грушевський, ми продовжуємо валити в одну купу «хуторних велетнів» із фахівцями, а це «безмірно дискредитує українство в очах людей». Цим, вказує львівський професор, ми відчужуємо від українства «освіченіші верстви», до котрих даремно потім звертаємося зі своїми закличками. Це велика шкода для українства, і з нею треба боротися, незважаючи ні на що, «а стати на становищі популярної культури — значить безповоротно післати свою інтелігенцію на пастівні чужої культури і зістатися при “домашнім обіході”, для ужитку “братів незрячих гречкосіїв”»; значить своїми руками прибити до української культури се тавро низшої, мужичої, несправжньої — се саме тавро, котре силкувалися з неї зняти покоління борців українського відродження»⁷¹.

Продовжуючи дискусію, своє бачення проблеми суспільної ролі історії виклав і В. Липинський. Відповідаючи на закиди В. Піснячевського, історик підкреслював, що в «Історії» М. Аркаса багато хиб з погляду науки, але вона не є науковим твором, а лише популярним нарисом. Основна ж її цінність полягає в національно-культурному значенні. В. Липинський зазначав: «Вважаю появу цієї історії явищем у нашому національному життю безумовно відрадним, а для справи національного відродження корисним, хоч особисто не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими, несимпатичними для мене рисами та тенденціями». На думку історика, книжка М. Аркаса свідчила про зростання національної самосвідомості і стала переходом від моделей «отечественных историй» до ідеології сучасного українства. Національне відродження не може бути лише елітарним або інтелігентським, воно має торкатися цілого народу. Нижчі його верстви, тобто переважна маса, не готова до чогось більш серйозного. Тому саме серед

⁷¹ Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 82–94. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

них книга М. Аркаса «робить і довго ще робитиме [...] діло для цього відродження користне»⁷².

Важливість вищенаведеної дискусії полягала в тому, що вперше в нашій інтелектуальній культурі настільки повно було обговорено проблему соціальних ролей історіографії, адже перед українськими інтелектуалами стояло першочергове завдання активізації, за словами М. Грушевського, «національного інстинкту». У цій дискусії чітко визначилися два погляди на проблему функціонування історичної науки у суспільстві. Перший, позитивістський, пропагований у працях М. Грушевського, обстоював пріоритетність суворих наукових вимог перед будь-якими політико-ідеологічними міркуваннями. Другий, неоромантичний, презентований поглядами В. Липинського та його однодумців, навпаки, національний та політико-ідеологічний момент розумів як визначальний, сенсоутворювальний при реконструкції минулого. Загалом же розпочата дискусія сприяла поступу та саморефлексії вітчизняної Клію, спонукала істориків заглиблюватись у теоретичні підвалини свого фаху, тим самим прискорюючи модернізацію української гуманітаристики.

Суспільно-політична полеміка

Проблеми розбудови національної освіти

Першочергова мета приїзду М. Грушевського до Львова, як він це на початках бачив сам і як це представляли йому галицькі та наддніпрянські ініціатори «нової ери», полягала, за словами В. Антоновича, у тому, щоб «стати провідником і радником молодого покоління на університеті, відвести его від пустомелиства суспільного і політичного, а заправити его до поважної й основної наукової праці і тим способом приготувити его до будучої служби в користь українського народу»⁷³. Маючи перед собою таку ідеальну мету, молодий професор, за його словами, «кинувся в сю роботу з молодечим завзяттям, не відчуваючи ще тих розчаровань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині»⁷⁴.

Йшлося про те, що реалії Львівського університету виявилися далекими від запевнень київських наставників. В «Автобіографії» М. Грушевський із прикрістю писав, «що ті надії на прихильні обставини для українського культурного і спеціально наукового розвою, на прихиль-

⁷² Липинський В. Ще в справі «Історії України» М. Аркаса // його ж. Суспільно-політичні твори (1908–1917). — Т. 1. — К.: Український письменник, 2015. — С. 117–118. — (Серія: «Твори»).

⁷³ Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 24. — Арк. 370.

⁷⁴ Грушевський М. С. Автобіографія, 1906. — С. 201.

ність до національної української ідеї зі сторони правительства й поляків, з якими я йшов до Галичини, покладаючися на запевненне ліпше обізнаних з галицькими обставинами киян старшої генерації, — опираються на фальшивих запевненнях зі сторони поляків, які дорогою “угоди”, ціною деяких подачок на культурно-національнім полі хотіли задати всякий опозиційний, свободолюбивий рух серед галицьких русинів»⁷⁵. Зверхність поляків у ставленні до українців М. Грушевський відчув уже з перших днів, коли прийшов з візитом до очільника Крайової шкільної ради Міхала Бобжинського. Під час знайомства останній висловив побажання, аби молодий професор намагався говорити польською. М. Грушевський на це відповів, що для дотримання засади рівноправності поляки повинні володіти українською мовою. На це польський історик, на подив українського колеги, зауважив, що поляки є домінуючим народом в краї⁷⁶.

Польські професори на перших порах підкреслено доброзичливо поставилися до М. Грушевського, часом спілкуючись з ним українською мовою. В архіві вченого відклалися запрошення польських колег на товариські вечірки. Досить приязно у той час був налаштований до поляків і сам М. Грушевський. У листі до київських приятелів він звітується про перші місяці свого перебування у Львові: «Утрімую [стосунки] з поляками, русинами ріжних сторонництв, оглядаючись на всі боки [...]. За обідом маю компанію польську, правда проф[есорську] і досить приємну»⁷⁷. Як певний аванс для молодого українського вченого з боку польських колег можна розглядати його обрання 2 травня 1895 р. членом-кореспондентом польської Академії знань у Кракові⁷⁸.

Втім, така ідилія протривала недовго. Сам М. Грушевський був налаштований доволі скептично до демонстративної приязні польських колег, не збираючись поступатися власним розумінням рівноправності поляків та українців в освітній сфері краю. Ще в жовтні 1894 р. він писав у листі до І. Нечуя-Левицького: «Поляки показують ніби привіт і ласку, не знаю, які далі меж нами уставляться відносини, бо я не думаю підхліблятись»⁷⁹. Тож вповні очікувано, як згадував М. Грушевський у «Автобіографії», «відносини до польської університетської коле-

⁷⁵ Грушевський М. С. Автобіографія, 1906. — С. 201.

⁷⁶ Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 24. — Арк. 364–365.

⁷⁷ ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 273. — Арк. 95–96.

⁷⁸ Sprawozdanie Sekretarza Generalnego z czynności Akademii od maja 1894 roku do maja 1895 roku // Rocznik Zarządu Akademii Umiejętności w Krakowie. — Rok 1895. — Kraków, 1895. — S. 59.

⁷⁹ Лист М. Грушевського до І. Нечуя-Левицького від жовтня 1894 року // Ликування Михайла Грушевського — Т. 1. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 45. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

гії, які хотіли мати в мені покiрного сателіта польського панування, скоро зіпсувалися вповні й давали чимало прикростей»⁸⁰.

Ілюструючи згадані «прикрості», згадаємо, наприклад, що практично від самих початків викладацької кар'єри М. Грушевського університетська адміністрація, котра, як правило, належала полякам, починає всіляко контролювати його педагогічну діяльність, побоюючись, що український професор на своїх заняттях займається політичною агітацією серед молоді. Так, уже в 1895 р. декан історичного факультету К. Войцеховський, відвідавши семінари М. Грушевського, назвав його наукові аргументи на користь власного розуміння головних моментів української історії «політичними»⁸¹.

Постава М. Грушевського як охоронця українських прав у Львівському університеті в короткому часі почала породжувати конфлікти між ним і польською адміністрацією вишу, котрі швидко набували громадського резонансу у столиці Галичини та в краї. Першим з черги найбільш голосним виявився конфлікт довкола заборони М. Грушевському виступати на засіданнях факультету українською мовою, що він робив, спираючись на формальну рівноправність в університеті двох крайових мов — української та польської. Коли представники адміністрації відмовлялися приймати до відома українських інтерпеляцій професора в службових справах, він демонстративно залишав зібрання. Вже того ж дня місцеві польські газети рясніли публікаціями, в яких зображували М. Грушевського збурювачем спокою та називали його «гайдамацьким заспівувачем»⁸². Це, в свою чергу, давало нагоду вченому висловити своє бачення тих численних несправедливостей у ставленні до українства в університеті, котрі кількісно домінуюча польська корпорація самочинно протягом багатьох років закріплювала своїми рішеннями, всупереч державним законам, академічній етиці, а іноді й здоровому глузду⁸³.

Рішуча поведінка М. Грушевського в обстоюванні українських інтересів у стінах університету зробила з нього найпопулярнішу постать у середовищі студіюючої молоді, а разом і улюблений об'єкт для атак польської періодики. М. Грушевського а рiгоі вважали винним у будь-яких студентських заворушеннях. Так було, наприклад, під час

⁸⁰ Лист М. Грушевського до І. Нечуй-Левицького від жовтня 1894 року. — С. 45.

⁸¹ *Расевич В.* Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і Львівська історична школа: матеріали конф. — Нью-Йорк; Львів, 1995. — С. 107–113.

⁸² *Dybowski B.* Z powodu artykułu prof. Hruszewskiego // *Słowo Polskie*. — 1906. — 22–23 sierpnia.

⁸³ Лист проф. Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 сього місяця // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 217–219. — (Серія: Суспільно-політичні твори);

сецесії українських студентів з Львівського університету на знак протесту проти його гвалтовної полонізації. І хоча сам М. Грушевський був противником масового залишення українцями Львівського університету, вважаючи першочерговим завданням молоді пильне навчання, польська адміністрація саме в ньому вбачала чи не найголовнішого ідеолога та організатора цих студентських акцій. Про це свідчить лист К. Студинського до О. Барвінського: «Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора (Войцехівський сказав се публично, при Колессі), хоть Грушевський як найбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вияснити міністри, бо тут раді би вижерти Грушевського»⁸⁴. Протистояння між поляками та українцями у Львівському університеті настільки загострилось, що, як зазначав М. Грушевський у своєму щоденнику, він певний час «викладав з револьвером у кишені»⁸⁵. Це протистояння породило чергову хвилю польсько-української полеміки на шпальтах місцевої періодики, де сторони заповзято обстоювали власне бачення проблем міжнаціонального співжиття у краї.

Хоч як це парадоксально виглядає, але не всі українські громадські діячі підтримували принципівість М. Грушевського у ставленні до представників польської адміністрації Львівського університету. Наприклад, надто радикально його поведінку вважав О. Барвінський. У багатьох своїх публіцистичних виступах він закидав колишньому приятелю «політикування», що мало наслідком «деструктивну» поведінку стосовно до колег-поляків по університету, а це нібито зупинило процес творення нових українських кафедр і покликання на них наддніпрянців: «Польські професори почали знов відноситися неприхильно до руських домагань, до чого вчасти причинилося різке поведенне проф. Грушевського»⁸⁶.

Осмыслиючи гостре польсько-українське протистояння в стінах Львівського університету, котре навіть призвело до загибелі Адама Коцка, М. Грушевський висунув ідею утворення українського університету в галицькій столиці. Пропозиція львівського професора викликала бурхливу реакцію з боку польських, москвофільських⁸⁷ та правомонархічних оглядачів українського життя.

Іншою освітньою проблемою для українців Галичини було надто повільне, з огляду на зростання потреб населення, збільшення кілько-

⁸⁴ ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ Рукописів, Ф. Барв. 2483 / п. 149. — Арк. 54–55.

⁸⁵ Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 21.

⁸⁶ Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 38. — Арк. 213. Там само. — Спр. 46. — Арк. 54/3.

⁸⁷ Об «украинском» университете // Галичанин. — 1910. — Ч. 114. — С. 1–2.

сті середніх навчальних закладів. Польська адміністрація краю, спираючись на прийняті польською більшістю галицького сейму закони, всіляко гальмувала цей процес, видаючи поодинокі дозволи на закладання українських гімназій лише в обмін на значні поступки з боку українських парламентарів. Підсумками такої політики, відзначав М. Грушевський, були промовисті цифри — одна польська середня школа припадала приблизно на 30 000 польського населення, тоді як одна українська — на 820 000 українців. В цій ситуації статтями «Що ж далі? В справі руських гімназій», «В справі руських шкіл і руського театру» та «Не даймося» учений розпочав обговорення проблеми, виступивши з ініціативою закладання приватних українських гімназій. Цим, за словами Олександра Борковського, він укотре «з'електризував нашу суспільність»⁸⁸.

У згаданих статтях М. Грушевський, усвідомлюючи розмір видатків на його проект, як і загальну незацікавленість українського населення краю, запропонував на цю шляхетну справу спрямувати кошти, котрі тривалий час акумулювалися для побудови національного театру у Львові. Втім, далеко не всі представники українського політикуму в Галичині визнали рацію голові НТШ. Побудова театру, на котрий поляки блокували виділення державних коштів, вважалася справою національної честі, тож ще на початку 1890-х років було кинуте клич, щоб українці краю склали пожертви на цю справу. За десять років вдалося зібрати значну суму, і справа перейшла в практичну площину. Визнаючи важливість і цієї ділянки культурної роботи, М. Грушевський разом із тим наполягав на значно більшій актуальності організації приватного шкільництва. Вчений слушно зауважив, що неписьменні та некультурні громадяни не потребуватимуть театру, отже, найперше завдання — побороти високий рівень аналіфбетизму (не писемності) у краї — один з найвищих серед населення Австро-Угорської імперії.

З цими думками видатного педагога не погодилися деякі очільники галицьких українців, розкритикувавши ідею М. Грушевського на сторінках газети «Діло». Найбільш поширеною стала думка К. Левицького, котрий звертав увагу на репутаційні втрати від згортання розпочатих національних проектів, наполягаючи на їхньому завершенні⁸⁹. Прибічникам такої позиції на сторінках «ЛНВ» і того ж таки «Діла» опонували однодумці голови НТШ (І. Франко⁹⁰, І. Труш⁹¹, С. Чернець-

⁸⁸ Борковський Ал. В справі закладання приватних руських гімназій // Діло. — 1905. — Ч. 9. — С. 2.

⁸⁹ Левицький К. Борба за народний театр // Діло. — 1905. — Ч. 30. — С. 1.

⁹⁰ Франко І. Львівський театр і народна честь // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1905. — Т. ХХІХ. — Кн. 2. — С. 122–132; його ж. Замість дискусії — цвіткі полеміки // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1905. — Т. ХХІХ. — Кн. 3. — С. 221–237.

кий⁹² та ін.), вказуючи на більшій національній вагомості його проекту. Про резонансність справи свідчить і те, що вона закінчилася в судовій залі: тогочасний директор театру М. Губчак оскаржив редакцію «ЛНВ» і особисто І. Франка за публікації у справі побудови театру і програв.

Поряд із «театральним» аргументом, висувалися й суто економічні розрахунки на адресу проекту М. Грушевського. З цього погляду йому найбільш запально опонували О. Борковський та О. Барвінський. Так, останній вказував, що східногалицька громада занадто фінансово незасібна, щоб утримувати свої середні школи, та фактично висміяв проект М. Грушевського як фантастичний⁹³. Відзначимо, що прихильників і противників українського приватного шкільництва розсудило саме життя — напередодні війни у Галичині діяла розгалужена мережа навчальних закладів, котрі щороку продукували дедалі більшу кількість високоосвічених кадрів національної інтелігенції.

Деполітизація та академізація НТШ

Поряд із роботою в університеті, М. Грушевський вже з перших днів перебування у Львові звернув особливу увагу на розбудову НТШ. У цій праці він мав на меті ідею перетворення товариства на Академію наук, подібно до того, як це зробили інші народи Дунайської монархії. Ініціативного київського магістра одразу по приїзді обрали головою Історично-філософської секції; також він перебрав на себе редагування «Записок НТШ». Розгорнута молодим професором діяльність зі створення наукових комісій і періодичних видань була відзначена обранням його почесним членом НТШ.

Бажаючи поглибити науковий характер діяльності товариства, він чи не з перших днів зіткнувся із потужними ідеологічними течіями у ньому. Річ у тому, що НТШ довгий час залишалося неприступною твердиною для будь-кого, хто не належав до народовецького політичного табору. Тому М. Грушевський поставив перед собою першочергове завдання деідеологізувати НТШ, єдиним критерієм перебування у ньому поставити можливість проведення якісної науково-дослідницької праці. Найбільш яскраво такі настанови М. Грушевського проявилися у випадку із залученням І. Франка до роботи у товаристві, котрий тривалий

⁹¹ Труш І. Проект українського театру у Львові // Артистичний вістник. — 1905. — Ч. 2, 3; його ж. Новий театральний будинок і вигляди на будуче // Артистичний вістник. — 1905. — Ч. 5.

⁹² Чернецький С. Дещо про теперішній стан галицько-руського театру // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1905. — Т. XXX. — Кн. 4. — С. 56–64.

⁹³ Справа приватних гімназій (з нагоди статі проф. Грушевського: Щож далі? в І. кн. Літерат. наук. Вістника за 1905) / О. Барвінський // Руслан. — 1905. — Ч. 84. — С. 3. Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 48. — Арк. 501–511.

час залишався поза його межами лише через приналежність до радикалів. М. Грушевський, попри виразні застереження О. Кониського й О. Барвінського, одразу залучив І. Франка до роботи в НТШ.

Намагання М. Грушевського витіснити політику з форуму НТШ нерідко стикалося з опором лідерів політичних таборів. Одним із прикладів такого протистояння стала перша з черги криза 1896 р. («видавничач»), коли на загальних зборах постало питання подальшого видання в друкарні НТШ політичних часописів «Діло» та «Батьківщина». Криза виникла в результаті відмови керівництва НТШ згаданим газетам у подальшому друці через їхню значну заборгованість. Іншим мотивом була загроза втрати хоча й незначної, але сталої сеймової дотації, яка могла бути скасована у разі публікації науковою інституцією політичних часописів. З протестом проти цієї ухвали виступив К. Левицький, мотивуючи тим, що початково НТШ створювалося для допомоги українським народним видавництвам. При голосуванні однодумцям К. Левицького вдалося здобути незначну більшість.

Тоді на знак протесту голова товариства О. Барвінський та керівники секцій (М. Грушевський, І. Франко, І. Верхратський) зреклися своїх повноважень. Таке рішення мало під собою різні мотиви. Керівникам секцій йшлося про інтереси товариства і намагання зберегти для нього державну дотацію. О. Барвінський, діючи в такий спосіб, переслідував також і власні політичні цілі, прагнучи позбавити опозицію поліграфічної бази. Сучасний дослідник Л. Винар справедливо вбачав у «видавничій» кризі перший прояв «міжпартійної боротьби радикалів із народовцями, що перенесено на форум Наукового Товариства»⁹⁴.

Опинившись перед реальною загрозою розпаду найбільшої української наукової інституції, ворогуючі сторони усвідомили необхідність досягнути порозуміння, і на загальних зборах в січні 1897 р. було прийнято компромісне рішення. Щоб гарантувати товариство від подальших міжпартійних чвар, головою НТШ обрали далекого у той час від політики М. Грушевського. При цьому, звичайно ж, належним чином були враховані його визначні наукові заслуги. У своїй промові новообраний голова підкреслив, що НТШ не може бути ареною політики, а повинно зосередитися виключно на науковій роботі. Київські українці вустами Н. Молчановського схвалили таку позицію нового голови НТШ⁹⁵. Вже ці перші непорозуміння між українцями були важко сприйняті М. Грушевським, що відбилося в тогочасному його листуван-

⁹⁴ Винар Л. Михайло Грушевський і наукове Товариство імені Тараса Шевченка (1892–1930). — Мюнхен, 1970. — С. 16.

⁹⁵ Н. М. [Н. Молчановский.] Записки наукового товариства імені Шевченка, т. XIV // Киевская старина. — 1897. — Т. LVII. — С. 74–77.

ні: «Атмосфера громадська львівська так тяжка для мене, що конче мушу виїхати, як не до Росії, то кудись на цілковиту чужину»⁹⁶.

Плани М. Грушевського щодо деполітизації та академізації характеру роботи НТШ передбачали прийняття нового статуту, за яким вводилася категорія дійсних членів, котрим передавалася повнота влади при вирішенні наукових справ. Також вводилося правило голосування членів Товариства з Наддніпрянщини через обраних ними відпоручників серед учасників загальних зборів. На практиці ж таких людей зазвичай визначав сам М. Грушевський серед своїх однодумців. У той же час галицькі члени такого права не мали, оскільки безперешкодно могли прибути на засідання. Такі порядки практично завжди давали можливість М. Грушевському мати потрібну більшість для своїх проєктів. Ці нововведення вкотре призвели до кризи, що отримала назву «статутової». Вона з різною інтенсивністю тривала фактично до вибуху війни. Відсунуті від прийняття рішень члени товариства (насамперед, В. Шухевич, М. Павлик, К. Левицький та ін.) безнастанно опонували тодішньому голові на сторінках львівської періодики, що із задоволенням фіксували москвофільські та польські оглядачі.

Ставши головою НТШ, М. Грушевський запропонував численні наукові та видавничі проєкти, котрі з небаченою перед тим в історії товариства наполегливістю реалізовував. Це вимагало як від нього, так і від інших співробітників значної дисципліни та пунктуальності у виконанні взятих на себе і оплачених з кишені НТШ обов'язків. Жорсткість М. Грушевського як наукового менеджера породила навіть один з найбільш стійких стереотипів у сприйнятті його особи як «автократата». Опоненти вченого різних партійних кольорів не втомлювалися закидати тодішньому голові нібито недемократичну манеру керівництва — «режим касарні». Повсякчас поширювалися поголоски, що урядники товариства мусять підкорятися у всьому «пресії» голови, бо ніби-то фінансово залежні від нього. Все це накладало певну тінь на його відносини навіть з найближчими колегами. Надзвичайно влучно вже в той час згаданий стереотип дезавуював І. Франко: «Грушевський деспот, автократ — [...] закид настільки невловимий, наскільки і гнусний [...]. Невловимий, бо ніхто не вміє подати факту того якогось автократизму, окрім хіба того, що він пильнував, щоб усе потрібне для правильного ходу діла у Товаристві було зроблено впору [...]»⁹⁷.

Висувалися М. Грушевському й інші звинувачення: в непрозорому розподілі стипендій і допомог, непотизмі у добиранні співробіт-

⁹⁶ «Не маю іншого, більшого інтересу ніж добро свого народу» [Листи М. Грушевського до О. Барвінського]. Передм., публ. та прим. Л. Зашкільняка // Пам'ять століть. — 1996. — № 2. — С. 82.

⁹⁷ Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. — Т. 50. — С. 177–178.

ників, протегуванні власних проектів і навіть «критикобоязні»⁹⁸. Ці та інші закиди були причиною постійних зіткнень на загальних зборах НТШ між М. Грушевським та його однодумцями, з одного боку, та опозиційно налаштованими колегами — з другого. Від року до року опозиція кількісно зростала, а її методи ставали брутальнішими, причиною чому нерідко були суто емоційні мотиви. Так, серед львівських українців ширилися поголоски, що В. Шухевич мав образу на М. Грушевського за те, що той не став його зятем. О. Барвінський, у свою чергу, зробився «записним» опонентом колишнього приятеля, коли той відійшов від «новоєрівського» курсу. Таких прикладів можемо наводити багато. Жалі цих та інших опонентів голови НТШ стали постійним сюжетом місцевої преси. Тож не дивно, що це дедалі більше знеохочувало М. Грушевського до подальшого керівництва науковою працею в Галичині й викликало його періодичні резигнації з головування. Але розуміння першочерговості національних інтересів, заклики до примирення з боку наддніпрянців, як і небажання самої опозиції пропонувати реальні проекти та втілювати їх у життя, тимчасово притлумлювали непорозуміння і М. Грушевський з однодумцями повертався до провду товариством.

Відзначимо, що в умовах постійного медійного цькування керівництво НТШ також часом не добирало засобів боротьби. Так, серйозні репутаційні наслідки для українського руху могла мати ініційована М. Грушевським та його однодумцями справа з виключенням О. Барвінського зі складу дійсних членів НТШ, котра тяглася протягом 1905–1908 рр. Причиною такого радикального рішення стали публікації О. Барвінського та його однодумців у «Руслані», котрий став рупором у перманентній боротьбі лідера народовців з М. Грушевським. Особливо дошкульною була критика дописувачами «Руслана», втім, і самим О. Барвінським, розгорнутої Виділом НТШ діяльності, що й стало причиною для виключення зі складу товариства його колишнього голови в останній день 1907 р.⁹⁹ Однак ініціатори справи не наважилися оприлюднити це рішення у «Хроніці НТШ», а сама справа набула швидкого розголосу в українських колах, що фактично і врятувало О. Барвінського. В своїх листах кореспонденти М. Грушевського засуджували такий крок Виділу та голови Товариства, слушно вказуючи на небезпеку та недемократичність започаткованої практики надміру жорсткого покарання незгідних за їхні публіцистичні виступи. Врешті, під тиском громадськості, Виділ постановив не виконувати своєї скандальної ухвали¹⁰⁰.

⁹⁸ З «Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові. Написав і видав М. Павлик. — Львів: 1905. — С. 18.

⁹⁹ Відділ рукописів ЛННБУ імені В. Стефаніка, Ф. 11. — № Барв. 3. — П. 1. — Арк. 2.

¹⁰⁰ ЦДІАЛ України, Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 106 зв., 108 зв., 112 зв.

Найбільшого ж медійного розголосу набув знаний конфлікт 1913 р., в котрому опозиція акумулювала всі закиди на адресу голови НТШ. І хоча корені конфлікту містилися в тогочасній галицькій політиці і будуть розглянуті нижче, багато критики звучало й на адресу керівного стилю М. Грушевського. Оскільки справа досить добре вивчена в літературі¹⁰¹, ми лише тезово окреслимо хронологію конфлікту та його громадське відлуння.

Як відомо, поштовхом до конфлікту стала збірка статей М. Грушевського «Наша політика», де давалися різкі оцінки галицьким народцям. У відповідь на сторінках «Діла» з'явилася низка анонімних статей під загальною назвою «Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського», автором яких, як пізніше з'ясувалося, був колись найближчий учень професора С. Томашівський — прихильник політики Національно-демократичної партії¹⁰². Невдовзі ці статті були перевидані окремою брошурою. Крім закидів суто політичного характеру, автор публікації, будучи тривалий час «правою рукою» свого вчителя, звинуватив його в занепаді діяльності НТШ, вказавши, що воно «бідніє» і «яловіє»¹⁰³.

Втім, цього разу М. Грушевський проігнорував анонімні випадки. Тож виступ С. Томашівського похитнув радше його власний, а не вчителів авторитет. Адже навіть опоненти суспільно-політичної практики М. Грушевського відвернулися від ініціатора виступу. Як приклад тогочасних настроїв, наведемо уривок з листа В. Дорошенка до М. Грушевського: «Повірте, що багатьом тут чесним і поступовим людям критика д[обродія] Стрільця із-за плота глибоко відразлива. Й ті, що не годяться з Вами, пятнують тон критики Вашої критики. Та я певен, що всі ці люде ще більше б обурились, коли б довідались, хто то писав. А писав се чоловік, котрий Вам завдячує майже всією кар'єрою. Ваш ученик — др. Степан Томашівський! [...] Навіть лютий ворог мусів би застановитися перше, ніж кинутися на Вас з ударом, а то ж ученик! Се дійсно по-галицьки: мовчати, таїти злість, поки потрібуєш чоловіка, а скоро вийшов в люде, скоро вже ласка Ваша і поміч не потрібні, зараз дунути й плюнути й відректися диявола і всіх сродників його! Та хоч би куль-

¹⁰¹ *Грицак Я.* Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. — 1991–1992. — №3–4. — С. 319–332; *Пишеничний Є.* «...Щадіть цензорського олівця»: до історії появи статті С. Томашівського «Наша політика» // Український історик. — 1991–1992. — № 3–4. — С. 352–361; *Горинь В.* Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Л., 1995. — Вип. 2. — С. 143–156.

¹⁰² *Пишеничний Є.* «...Щадіть цензорського олівця». — С. 352–361.

¹⁰³ *Томашівський С.* Наша політика і професор Грушевський. — Львів, 1911. — С. 9.

турно се зробити і з цивільною відвагою, — так ні — й тут по-рабськи!»¹⁰⁴.

Не отримавши очікуваного ефекту, лідери Народного Комітету Ю. Романчук і К. Левицький, а також інші ідейні опоненти М. Грушевського (найбільш активними були С. Рудницький, С. Томашівський, І. Труш та ін.), вирішили дати вирішальний бій на загальних зборах НТШ в червні 1913 р. Напередодні зібрання з'явилася брошура «Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка», підписана анонімним «Комітетом загального добра», яка розповсюджувалася лише між опозиціонерами й була сфокусована на виявленні недоліків у діяльності М. Грушевського як голови НТШ. У брошурі містилися несправедливі звинувачення на адресу вченого, зокрема, в «розтратності, самоволі, деморалізації, корупції»¹⁰⁵. Як справедливо стверджував Є. Чикаленко, в брошурі «облито М. Грушевського помиями, виставлено його своєкорисним, несовісним, тираном, деспотом, диктатором, який захопив владу в НТШ і веде його до упадку, дбаючи тільки про свої власні інтереси»¹⁰⁶.

Це видання, остаточно посваривши М. Грушевського з деякими львівськими колегами, відвернуло від С. Томашівського ще більше опозиційно налаштованих до голови НТШ українських інтелектуалів. Відчуття несмаку від нового «твору» С. Томашівського добре передає лист Ф. Вовка до В. Гнатюка: «Брошуру про Грушевського читав, і хоч ані кришечки не хочу боронити “нашого славнозвісного”, але усе-таки брошура мені не сподобалась, бо занадто вже персональна і без усякої потреби анонімна. Обвинувачувати у анонімних скриптах не можна, се робить зле враження...»¹⁰⁷.

Офіційний протокол загальних зборів 29 червня 1913 р. є дуже коротким і не відображає їх бурхливого перебігу. Більш докладно хід зборів передано в листі М. Грушевського до Є. Чикаленка: «[...] Справа була проведена крім хамської підлоти, диявольськи коварно. Брошура була розіслана тільки своїм [...]. Але під час виборів на виділі, приніс і положив її на стіл заступник голови. Тому, відкриваючи збори, я згадав про її появу і незалежно від її змісту (його я не знав) я зажадав збори перервати, вибрати насамперед комісію для розслідування справи. Але “опозиція”, бачучи свою більшість, спішила вибрати свій виділ»¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Лист В. Дорошенка до М. Грушевського від 25 грудня 1911 року // Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — С. 252. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹⁰⁵ Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка // *Грушевський М.* Наша політика. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 168–185.

¹⁰⁶ *Чикаленко Є.* Щоденник 1907–1917. — Львів, Червона калина, 1931. — С. 387.

¹⁰⁷ *Грицак Я.* Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки. — С. 329.

¹⁰⁸ *Горинь В.* Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. Додатки. Лист Михайла Грушевського до Євгена Чикален-

Пізніше на захист М. Грушевського виступили І. Джиджора, О. Роздольський та М. Мочульський. Вони розповсюдили серед членів товариства підготовлену самим головою брошуру «В обороні правди», в якій звинуватили опозицію у зухвалому перекручуванні та навіть вигадуванні різних «фактів», документально спростувавши їх.

Прихильникам М. Грушевського на загальних зборах НТШ вдалося при третьому голосуванні провести його на голову товариства, але майже вся управа була обрана з числа опонентів ученого, а заступником голови було обрано С. Томашівського. Це призвело до складання М. Грушевським з себе обов'язків очільника НТШ.

Тогочасний настрій М. Грушевського передає його лист до наддніпрянців, в якому він висловив свої почуття від боротьби на зборах: «А я, незалежно від вислуду боротьби, відчуваю себе морально визволеним від усякого дальшого страждання на галицькій ґрунті. Та і взагалі думаю, що се “нині одпускаєши”. 25 літ я “організовував”, наставляв себе на всякі удари, своєю нервовою силою згладжував усякі вибої на дорозі. Досить, більше від мене ніхто не може жадати — та й нема тої нервової сили в мені. Сі 25 літ можна рахувати за 50 літ в інших, кращих обставинах»¹⁰⁹.

У вересні 1913 р. М. Грушевський був уже в Києві, де скликав нараду київських членів НТШ. Учасник тієї наради Д. Дорошенко пише, що «в таких обставинах не кожен заховав би рівновагу духа і здорові нерви [...]. Ми ніяк не могли погодитись з методами і формами виступів проти Грушевського і вважали за свій обов'язок заступитись за нього»¹¹⁰. Від київських членів НТШ у Львів виїхали Є. Чикаленко, В. Леонтович і В. Шемет із завданням пом'якшити репутаційні втрати для українства від скандалу й одержати від зборів сатисфакцію для М. Грушевського. На надзвичайних зборах НТШ в грудні 1913 р. така сатисфакція фактично була одержана. Збори прийняли резолюцію з проханням до М. Грушевського очолити товариство, але вчений остаточно відмовився.

Реформування галицького політикуму. Соборницькі змагання

Вже протягом перших тижнів перебування у Львові спостережливий М. Грушевський оперативно зорієнтувався у хитросплетіннях галицького суспільно-політичного життя. І хоча київські старогромадівці застерігали молодого вченого від занурення у місцеві партійні чвари, професорська посада мала не тільки зрозумілу культурну, але й політичну вагу, зобов'язуючи М. Грушевського висловлюватися з при-

ка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 2. — С. 151.

¹⁰⁹ Там само. — С. 152.

¹¹⁰ *Дорошенко Д.* Мої спогади про давнє минуле. — Вінніпег, 1949. — С. 158.

воду усіх нагальних проблем національного життя краю. Поступово у нього виробляється самостійний погляд на людей і події, як також і більш критичне ставлення до вчинків ініціатора його переїзду О. Барвінського. Проведені восени 1894 р. зустрічі з буковинськими і галицькими діячами поступово переконують молодого професора у потребі переформатування галицького політичного простору, створення конструктивної опозиційної сили. Остання мала б стати своєрідною альтернативою «барвінщукам», котрі в очах значної частини галицької громади дискредитували себе безоглядною лояльністю до польських політиків та святоюрських кіл, часом з очевидною шкодою для національних інтересів.

Перші прояви таких настроїв проглядають досить рано у листах до київських приятелів І. Нечуя-Левицького та О. Кониського. Так, вже в листопаді 1894 р. у листі до останнього М. Грушевський пише: «Знаєте, де в чому напрямком Ратая [О. Барвінського] не зовсім щасливо йде. І над сим би тра нам застановитись. Я тепер в добрих відносинах з ріжними напрямками (хоч остаюсь щирим прихильником того ж, як і раніш), і мене навіть дехто (Шумило [В. Шухевич]) хтіли б виперти (щоб я дав фірму) на чолі нової організації, але я тому противник. Політика не про мене»¹¹¹. Але вже за кілька місяців — при наближенні чергових парламентських виборів — ця обережність відходить на другий план і в листі до того ж кореспондента читаємо: «Вчора знов мав я балачку — приходили до мене з тим — про потребу організації опозиційної. Над сим би тра подумать. Мені здається що цілий загал за Барвінським не може піти в сучасній ситуації»¹¹². Вагомим аргументом слушності такого бачення подій для М. Грушевського стала позиція О. Барвінського в питанні про реформу місцевих шкільних рад, що вочевидь суперечила українським інтересам і, як зізнавався львівський професор, «сильно вдарила мене»¹¹³.

Звичайно, М. Грушевський був свідомий того, що критики «нової ери» хотіли б його ім'ям підважити авторитет народовців. Писали йому про це й з Києва, застерігаючи, «що оті, що прохали Вас стать на чолі [опозиції] — ніщо більш як Юліанові [Ю. Романчука] заходи»¹¹⁴. Але

¹¹¹ Лист М. Грушевського до О. Кониського від 17 листопада 1894 року // Листування Михайла Грушевського. — Т. 1. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 54. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹¹² Лист М. Грушевського до О. Кониського від січня 1895 року // Там само. — С. 55–56.

¹¹³ *Грушевський М.* Як мене спроваджено до Львова // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 120. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹¹⁴ Лист О. Кониського до М. Грушевського від 4 грудня (22 листопада) 1894 року // Листування Михайла Грушевського. — Т. 3. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 86. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

вченому, як свідчить його лист до І. Нечуя-Левицького, йшлося насамперед про подолання розколу між галицькими українцями, що грало на руку господарям краю полякам, як також і про більш принципову позицію у важливих питаннях національного буття: «Зате політичне становище невеселе. Партія Барвінського і партія Романчука стоять ворожо, зав'язали окремі комітети виборчі і готуються до боротьби. Барвінський виступає в союзі з правительством, митрополитом і поляками. [...] Вся ся боротьба змарнує сили, збаламутить нарід, і тим дуже смутна»¹¹⁵.

Протягом 1895–1896 рр. згадана критичність М. Грушевського стосовно політики народовців і діяльності О. Барвінського лише наростала, адже нові події галицького життя підтверджували слушність критики його політики прихильниками Ю. Романчука та радикалами. Це також робило очевидною потребу, як тоді писалося в газетах, «консолідованої опозиції» угодовському курсу. Відчуження М. Грушевського від політики «новоеристів» посилили події другої половини 1896 р. Реагуючи на утворення О. Барвінським клерикального «Католицького русько-народного союзу» та нездатність тогочасного голови НТШ полагати «видавничу» кризу, 26 жовтня 1896 р. у листі до О. Кониського М. Грушевський уже відверто зазначав: «В товаристві Шевченка великі бурі — з powodu видалення “Діла” з друкарні. Шкода Барвінського особисто. Дальше яким-небудь способом його виправдовувати й піддержувати, на мою думку, неможливо, хиба би просто б завернувся»¹¹⁶.

Втім, якщо у 1896 р. про наростання конфлікту між М. Грушевським та народовцями знало лише порівняно невелике коло втаємничених, то набутком громадськості це стало наступного 1897 р. М. Грушевський, як і багато інших українських діячів, був шокований методами проведення кривавих «баденівських» виборів. Передбачаючи їх результати, 2 березня 1897 р. він відверто заявив у листі до О. Кониського: «Я ж знов скажу Вам щиро, що по всім, що сталося, волів би не мати ні одного Русина посла, як мати сторонників Барвінського»¹¹⁷. Остаточний же розрив відбувся після відмови НТШ взяти участь у святкуванні столітнього ювілею Ф. Палацького, в той час як ця ідея гаряче обстоювалася керівництвом «Католицького русько-народного союзу»; М. Грушевський також поставив свій підпис під телеграмою, в якій засуджувалася підтримка чеськими політиками методів польського панування у Галичині. Підписаний львівським професором протест О. Барвінський назвав у своїх «Споминах» «нетактовним», «безоснов-

¹¹⁵ Лист М. Грушевського до І. Нечуй-Левицького від 13 лютого 1895 року // Листування Михайла Грушевського. — Т. 1. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 46. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹¹⁶ Лист М. Грушевської до О. Кониського від 26 жовтня 1896 року. — Там само. — С. 60.

¹¹⁷ Лист М. Грушевського до О. Кониського від 2 березня 1896 року. — С. 61.

ним та історично невірним»¹¹⁸. Що цікаво, цей вчинок відштовхнув від М. Грушевського також і його київських симпатиків, які слідом за О. Барвінським твердили про те, що львівський професор підпав під цілковитий вплив опозиційних народовців та радикалів.

Від того моменту сторони вже не вважали за потрібне приховувати своє наростаюче взаємне роздратування, виливаючи його на шпальтах місцевої преси. О. Барвінський дедалі частіше і все відвертіше — як у приватних бесідах, так і на сторінках підконтрольної йому періодики — натякав на корисливість і невдячність М. Грушевського, котрий, нібито скориставшись здобутками «новокурсної» політики та послугами її ініціатора, згодом відвернувся від колишніх союзників. Потреба відреагувати на ці чутки стала для голови НТШ доброю нагодою викласти своє бачення конфлікту з «новокурсниками», що він і зробив з властивими собі відвертістю та полемічним запалом.

Згадана відповідь на поширювані О. Барвінським закиди під промовистою назвою «Як мене спроваджено до Львова» з'явилась у червневому 1898 р. числі «Діла» — медійній трибуні опозиційних народовців, яку М. Грушевський назвав «одиноким независимим органом для інтелігенції»¹¹⁹. Відзначимо, що попри те, що полеміка у статті велася з прихильниками угодовського табору, львівський професор називав прізвище саме колишнього приятеля як ініціатора згаданих чуток. При цьому вчений обрав дуже зручну для себе тактику полеміки, представляючи партикуляризм і дріб'язковість галицьких народовців жертвності своєї праці на благо поділеного кордоном народу. Пояснивши читачеві безпідставність претензій «новокурсників» на власну лояльність їхній політиці, М. Грушевський висвітлив генезу конфлікту з ними, а фактично з самим О. Барвінським. «Я їхав до Львова прихильником політики пана Барвінського, властиво нової ери — згадував вчений. [...] Їдучи до Львова, я надіявся, що за мною піде ціла фаланга українців на львівський університет, де тільки бракує наукових сил, аби творити руські катедри. Га, розчарованне прийшло дуже скоро»¹²⁰. Поштовхом, що змусив його переосмислити «новокурсну» політику, М. Грушевський називає згадувану реформу шкільних рад. «За сим фактом пішли иньші аналогічні і цілком зневірили мене в новокурсній політиці, — пише вчений. — І як на початках, з мого щирого переконання, ставав щиро и сміло в обороні нової ери, так і тепер не вагаюсь заявити, що уважаю новокурсну політику не меншою шкодою нашого народу, як москвофільство»¹²¹.

¹¹⁸ Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 36. — Арк. 14/4 – 14/5.

¹¹⁹ *Грушевський М.* Як мене спроваджено до Львова. — С. 117.

¹²⁰ Там само. — С. 120.

¹²¹ Там само.

Не дивно, що така різка і багато в чому несправедлива оцінка була сприйнята О. Барвінським як ляпас. Не схвалили статтю М. Грушевського і київські українці. Так, О. Барвінський наводить у «Споминах» свідчення, що О. Кониський полемічний виступ колишнього вихованця діагностував як «невроз» та нібито зізнався, що «такої хворобливої статті від Грушевського я во віки не сподівався»¹²². Емоційні слова М. Грушевського в «Ділі» не залишили О. Барвінському вибору, змусивши оперативно реплікувати на сторінках «Руслана». У своїй відповіді галицький політик закинув опоненту незграбне занурення у перипетії галицької політики. Згадуючи плани ініціаторів львівської кафедри, О. Барвінський відзначив, що «всі ми дивилися на те так, щоб професор був науковим діячем в університеті і в науковім товаристві ім. Шевченка, не вдаючись в ніяку політику»¹²³.

Несправедливість цих закидів полягала хоча б у тому, що саме О. Барвінський уперше заангажував у галицьку політику тоді ще недосвідченого київського магістранта, коли на початку 1890-х рр. просив його, як і інших наддніпрянців, поставити свій підпис під листом підтримки свого політичного курсу в Галичині. До речі, саме це принесло М. Грушевському в перші часи після приїзду, як писав І. Франко до М. Драгоманова, репутацію «барвінщанина» у галицькому середовищі¹²⁴. Відзначимо, що попри упередженість згаданих закидів, власне з того часу О. Барвінський зробив їх своєю зброєю проти М. Грушевського, в різних варіаціях тиражуючи у пресі.

Суперечки О. Барвінського з М. Грушевським на шпальтах галицької преси мали некорисні для української справи репутаційні наслідки, адже стали приводом для кепкувань з боку поляків і москвофілів. Так, із неприхованим зловтішанням за конфліктом між українськими діячами стежив «Галичанин». При цьому цікаво, що, залишаючись на позір безсторонніми, москвофіли все ж емоційно більше симпатизували тогочасному голові НТШ як вихованцю російської культури, назвавши його газетний виступ «національно-політичною сповіддю»¹²⁵. І тільки негативне порівняння М. Грушевським новоерівської політики та москвофільства обурило автора публікації, котрий, резюмуючи конфлікт колишніх союзників, східно підсумував: «Яке їхало – таке здибало»¹²⁶.

¹²² Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 36. — Арк. 14/7.

¹²³ *Барвінський Ол.* В справі катедри рускої історії // *Руслан*. — 1898. — Ч. 141. — С. 2.

¹²⁴ *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. — Т. 49. — К., 1986. — С. 508.

¹²⁵ Як мене спроваджено до Львова / *Новинки* // *Галичанин*. — 1898. — Ч. 140. — С. 3.

¹²⁶ Там само. Див. далші коментарі «Галичанина» до конфлікту М. Грушевського та О. Барвінського: *Пани Барвінський и Грушевський* / *Новинки* // *Галичанин*. — 1898. — Ч. 143. — С. 2; Спор проф. Грушевського с п. Бар-

Наприкінці XIX – на початку XX ст. протистояння між «новокурсниками» та М. Грушевським поглиблювалося надалі. О. Барвінський доволі болісно реагував на публіцистику колишнього приятеля, де переважно у критичному ключі згадувалася особа лідера народовців. Традиційно вважаючи писання М. Грушевського у тогочасній періодиці «повними тенденційних баламутств»¹²⁷, О. Барвінський не шкодував сил і часу на численні та розлогі контрвипади у «Руслані». При цьому подекуди репліки лідера народовців за обсягом перевищували опоновані тексти (!), як це було, наприклад, у випадку відповіді на першу частину «Листів з-над Полтави» М. Грушевського¹²⁸.

Про градус протистояння новокурсників з львівським професором уявлення дає емоційність тогочасної публіцистики О. Барвінського. Наприклад, коли на звістку про скасування царатом обмежень прав української мови М. Грушевський в опублікованій на сторінках «ЛНВ» статті «Україна і Галичина» вказав галичанам і буковинцям на необхідність враховувати наддніпрянські мовні практики¹²⁹, лідер народовців звично відгукнувся критичним дописом на сторінках «Руслана». Проігнорувавши засадничу соборницьку ідею рецензованої статті про небезпеку витворення двох версій української мови, галицький політик, ніби з якогось заздалегідь визначеного собі обов'язку заперечувати М. Грушевському, взявся доводити зворотне — необхідність для наддніпрянців приглядатися до вироблених зазбручанськими українцями мовних традицій¹³⁰.

Усвідомлюючи хиби в народовській політиці, М. Грушевський, як представник радикального, неугодовського спрямування, спільно з І. Франком та іншими діячами (Ю. Романчук, Є. Левицький, В. Охримович) спричинився до реформування народовства. Сам учений згадував: «Цей конфлікт з поляками та угодовцями неочікувано висунув мене на політичну арену Галичини; я набув популярності серед більшості, котра не довіряла ані полякам, ані обіцянкам фактично безсильного (у галицьких відносинах) австрійського уряду. Оскільки ворогування двох опозиційних партій — народовців і радикалів — вважали причиною

винським / Новинки // Галичанин. — 1898. — Ч. 164. — С. 3. Див. про це докл.: *Тельвак В., Курилович К.* Образ Михайла Грушевського на сторінках часопису «Галичанин» // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. XVI. — Дрогобич: Коло, 2012. — С. 283–294.

¹²⁷ Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка, Ф. 135. — Спр. 39. — Арк. 510.

¹²⁸ *Барвінський Ол.* Шестиліте кацапсько-народовської консолідації // Руслан. — 1899. — Ч. 35–46.

¹²⁹ *Грушевський М.* Галичина і Україна // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — С. 378–482.

¹³⁰ *Барвінський Ол.* Україна а Галичина й Буковина // Руслан. — 1907. — Ч. 1, 2, 4, 5.

слабкості української опозиції, мене просили посприяти об'єднанню цих двох партій, як людини популярної та в партійні конфлікти не замішаної»¹³¹. Це привело його в 1899 р. до лав Національно-демократичної партії (НДП), в якій він разом із І. Франком увійшов до її керівного органу — Народного комітету.

Вступ М. Грушевського та І. Франка до нової партії зміцнив її авторитет у галицькому суспільстві. Михайло Лозинський, оцінюючи резонанс цієї події, писав: «Цей крок зробив велике вражіння серед поступової інтелігенції, яка досі вагалася між опозиційними народо-вцями та радикалами, тепер потягнула масово в нову партію, бачучи в ній такі авторитети як Франко і Грушевський»¹³². Проте невдовзі згадані діячі вийшли з НДП, що сталося через непослідовність дій деяких лідерів партії — продовження традиції загравання з урядовими польськими колами ціною відмови від важливих національних постулатів.

Від того часу М. Грушевський дедалі частіше звертається до осмислення феномену галицької політики, критикуючи українських парламентарів за скромність їхніх здобутків на національному полі на противагу все голоснішим успіхам поляків. Його медійною трибуною стає «ЛНВ». Сам учений в «Автобіографії» писав, що він був «разом з д-ром Франком й молодшими товаришами репрезентантами лівішого напрямку, який заступав заснований журнал ЛНВісник»¹³³. З часом гострота оцінок М. Грушевського, не завжди справедливих з огляду на реальні можливості малочисельної української репрезентації у парламенті, лише зростала. Це, зрозуміло, викликало відповідну полемічну реакцію з боку дедалі ширшого кола його опонентів. До останніх належали вже не тільки «барвінцуки», але й опозиційні народо-вці на чолі з Ю. Романчуком, тобто найбільш впливові політики краю.

Своє критичне бачення діяльності українських галицьких політиків М. Грушевський підсумував у вже згадуваній серії статей, об'єднаних у книжці «Наша політика». У ній було зроблено докладний критичний аналіз різних аспектів суспільного життя в Галичині і, зокрема, діяльності НДП, одним з організаторів і активних членів якої певний короткий час був, як згадувалося, і М. Грушевський. При цьому він не обмежився звичною критикою дій галицьких провідників, а зазирнув глибше — у світоглядні та ментальні засади їхньої політики: «Галицьке життє вражає чоловіка з України своїм, так би сказати, — філістерським характером: дрібноміщанським прив'язанням до всякої хоч маленької матеріальної вигоди, страхом перед ризкуванням, відразую просто фі-

¹³¹ Музичук О. Звинувачується у шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського) // Архів України. — 1991. — № 5–6. — С. 19.

¹³² Лозинський М. Життя і діяльність Івана Франка // Вісник Союзу визволення України. — Ч. 155. — С. 388.

¹³³ Грушевський М. Автобіографія, 1926 // Великий Українець. — С. 226.

зичною до всякого жертвування інтересами моменту для якоїсь дальшої мети, навіть своєї власної, і так само для цілей чи справ публічних або національних»¹³⁴.

Висвітлюючи своє бачення ролі національно-демократичного табору в українському русі, вчений звинуватив тодішнє його керівництво в безпринципності, безоглядному угодовстві, занедбанні культурно-освітньої роботи серед населення краю. Розглядаючи Галичину як П'ємонт національного відродження, він різко заявив, що не може дивитися на те, як занепадає її культурне життя. Найбільш жорстко М. Грушевський критикував численні польсько-українські угоди того часу. У Галичині, твердить оглядач, санкціонувався курс «розмінювання принципіальних змагань на “малі діла”, безперечно корисні для даної громади чи місцевости, а часом, може, й цілої людности краю, — але діла цілком не сорозмірні з завданнями моменту, з тими справами, які мають реалізуватися загально-народньою політикою»¹³⁵. Також М. Грушевський закинув галицьким політикам закулісовість — це явище вчений аргументовано ілюструє численними фактами з тодішнього галицького життя.

Звичайно, слова вченого, хоч би й наведені вище, звучали іноді дуже різко, безкомпромісно, але, як зауважують Є. Пшеничний та Л. Винар, котрі найближче підійшли до суті справи в аналізі конфлікту, «Грушевський виявив себе далекозорим українським державним діячем, правдивим “стейтсменом”, а не політиком свого “рідного загумінку”. У своїх поглядах він виходив із загальнонаціональних залогень і схоплював усі ділянки і прояви національного життя»¹³⁶.

«Наша політика» досягла своєї мети, адже викликала очікуване М. Грушевським жваве обговорення в колах як галицької, так і наддніпрянської інтелігенції¹³⁷. Більшість оглядачів, відзначаючи подекуди надмірну емоційність оцінок автора, все ж погоджувалися з його баченням дійсних вад обраної українськими парламентарями тактики «малих діл» і «концесій».

Для галицьких же парламентарів «Наша політика» мала ефект ляпасу, тож відповідь була швидкою, але асиметричною. Як згадувалося вище, на сторінках «Діла» у низці анонімних дописів прихильник НДП С. Томашівський гостро засудив полемічний виступ учителя, назвавши його проявом «татарської стратегії в ХХ столітті». «Нашу політику» галицький історик оцінив як «рішучо minus» в публіцистиці та

¹³⁴ Грушевський М. Наша політика. — Львів, 1911. — С. 61.

¹³⁵ Там само. — С. 68.

¹³⁶ Винар Л., Пшеничний Є. Передмова // Грушевський М. Наша політика. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 9.

¹³⁷ Грушевський М. Наша політика. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 145–161 (Додатки).

не тільки спровокував зауважені М. Грушевським хиби галицьких політиків, а й брутально закинув самому автору численні прорахунки — як суспільно-політичного, так і науково-організаційного характеру¹³⁸.

Градус брутальності помітно зріс в опублікованій двома роками пізніше анонімній брошурі «Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка», що також готувалася за безпосередньої участі колись найближчого вихованця. Її автори домовилися навіть до абсурдного твердження, що нібито «завдяки щирим заходам проф. М. Грушевського відчуження обох частин України нині більше, ніж було перед його приходом в Галичину [...]. Ся прірва — то найсумніший плід його “гетьманування” по сім і тім боці кордону»¹³⁹. Вульгарністю полеміки опозиція врешті досягла очікуваної мети: М. Грушевський твердо вирішив, як згадував у «Автобіографії», у вересні 1914 р. (коли доходив кінця обов'язковий для отримання пенсії двадцятирічний термін служби в університеті) «спенсіонуватися», переїхати до Києва та зосередитися на науці.

Занурення М. Грушевського в перипетії галицької політики, як і його культурно-громадські ініціативи, зі зростаючим занепокоєнням сприйняли й польські діячі краю. На шпальтах місцевої періодики вони вказували на небезпечний революціонізуючий вплив суспільної праці вченого, виставляючи його вічним джерелом громадського «неспокою» та навіть «соціалістом з переконання»¹⁴⁰. Особливо гострими такі оцінки стали в останні передвоєнні роки, коли у польській пресі образ ученого дедалі частіше радикалізується, подекуди набуваючи демонічних рис. При цьому мало не всі негаразди польсько-українського співжиття пояснювалися виключно згубним впливом голови НТШ.

Тут яскравим прикладом є присвячена осмисленню польсько-українських взаємин брошура Людвіка Кульчицького, в якій найбільше уваги відведено критиці різнопланової діяльності автора «Історії України-Руси»¹⁴¹. Чудово орієнтуючись у суті конфлікту між М. Грушевським та галицькими народовцями, польський автор, цілком за їхнім прикладом, ставить на карб українському вченому «деспотизм і самоволю». Поряд із цими «вадами характеру», польський публіцист

¹³⁸ *Томашівський С.* Наша політика і професор Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського // Грушевський М. Наша політика. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 113–144.

¹³⁹ Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка // *Грушевський М.* Наша політика. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 168–185.

¹⁴⁰ *Rawita-Gawroński Fr.* Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi // *Świat Słowiański.* — Kraków, 1912. — Rocznik VIII. — Sierpień–Wrzesień. — S. 557–578; *F. K.* Z prasy ruskiej // *Świat Słowiański.* — Kraków, 1907. — Rocznik III. — Luty. — S. 136–141.

¹⁴¹ *Kulczycki L.* Uгода Polsko-Ruska. — Lwów: z drukarni udziałowej we Lwowie, 1912. — S. 39–42.

віднотовує «не менші вади розумові», котрі проявляються і в праці науковий ученого, і в його діяльності як практичного політика. Л. Кульчицький переконує, що здобутий в імперії Романових специфічний політичний досвід завадив реалістичності Грушевського-політика. Вказуючи на хиби його громадського служіння, польський автор наголошує на безпідставності критики М. Грушевським характеру польського панування в краї, його скепсисі стосовно можливостей польсько-українського порозуміння, радикалізмі у вимогах національного рівноправ'я, «згубному» впливі на молодь тощо. Поряд із цим, дивується Л. Кульчицький, М. Грушевський толерує російський деспотизм, вважаючи поляків небезпечнішими за росіян. Про «об'єктивність» польського автора говорить хоча б його закид на адресу М. Грушевського, що нібито саме голова НТШ «своїм впливом перешкодив в 1909 р. відзначити річницю відходу Мазепи від Росії»¹⁴². Хоча загальнознаними були ініційовані головою НТШ урочистості та присвячений Мазепі том «Записок НТШ».

***Розбудова українських інституцій на Наддніпрянщині.
Боротьба з наддніпрянським партикуляризмом***

1906-й був роком входження М. Грушевського в політичну орбіту Наддніпрянської України. З того часу вчений всі свої зусилля спрямовує на об'єднання розрізнених українських земель, активно курсує між Наддністрянщиною та Наддніпрянщиною, за його висловом, «живучи на два дома». І. Крип'якевич так згадував про ті роки життя свого вчителя: «Увесь той час він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той час одне було в нього на умі — невсипуща праця для всіх частин української землі»¹⁴³. Період 1906–1914 рр. відзначений для вченого активною пропагандою української справи, спробою об'єднати розрізнений український рух на платформі територіально-національної автономії України при збереженні федеративного устрою Росії. Проголошення політичних свобод в імперії Романових породжувало в нього надії, що становище України можна змінити на краще конституційним шляхом. Учений докладав багатьох зусиль, щоби зблизити українство Галичини та Наддніпрянщини, зробити Київ дійсним центром політичного та культурного життя співвітчизників.

Лейтмотивом тогочасних зусиль М. Грушевського було зближення поділених Збручем українців. Це йому належить образне порівняння Східної та Західної України з двома крилами птаха, які тільки разом і здатні піднести його на висоту. Думки про необхідність подолання регіональних, міжконфесійних, соціальних та інших протистоянь, незгод і чвар, що роз'єднують і послаблюють українські сили, пронизують

¹⁴² *Kulczycki L. Uгода Polsko-Ruska. — S. 41.*

¹⁴³ *Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. — С. 468.*

численні твори вченого. Одним із найбільш важливих кроків, здійснених ним у напрямку консолідації українства, слід вважати перенесення видання «ЛНВ» в 1907 р. зі Львова до Києва. На думку М. Грушевського, оновлений часопис мав стати «всеукраїнським літературним органом, де б живим словом озивався буковинець до слобожанина, кубанець до галичанина, де б піддержувалася б духовна зв'язь різних частин нашої землі»¹⁴⁴.

Та не всі тогочасні українські діячі правильно зрозуміли широту задуму М. Грушевського. Так, доволі стримано до цього поставилися галицькі співробітники «ЛНВ». Це, наприклад, спричинилося до погіршення дружніх відносин між М. Грушевським і І. Франком. «Дуже мене розстроїла апатія і пасивність Франка до “ЛНВ”», — відзначав у «щоденнику» вчений¹⁴⁵.

Але й надії М. Грушевського на цілковите порозуміння з боку наддніпрянських колег зрештою виявилися оманливими¹⁴⁶. Подібно до того, як це було в Галичині, історик зіткнувся з опозицією частини наддніпрянців, які не бажали приймати його бачення тактики, методів, а найбільше — темпів національної боротьби. Дратувало наддніпрянців і те, що вони ніяк не могли достосуватися до вулканічної природи львівського колеги та універсальності його талантів. Сказане добре ілюструють слова Андрія Ніковського з листа до Є. Чикаленка: «Росія: Милуков, Керенський, Кокошкин, Шингарьов і т. д. А у нас: Грушевський, Грушевський, Грушевський — і учений, і політик, і видавець, і в дуду грець»¹⁴⁷. Небуденну активність львівського професора підтверджує у своїх спогадах і співробітник київської редакції «ЛНВ» Юрій Тищенко: «Часи перебування його [М. Грушевського] в Києві були часами найактивнішого життя цілого українського суспільства, а особливо тої частини, що групувалася коло інституцій ним безпосередньо або з його ініціативи утворених»¹⁴⁸.

Щоб перешкодити поширенню впливу М. Грушевського на Наддніпрянщині, деякі діячі (Б. Грінченко, С. Єфремов, В. Науменко та ін.) чинили опір перенесенню «ЛНВ», що сприймався як небажана конкуренція «Новій громаді», а також не схвалювали активну участь вченого в газеті «Рада». У наддніпрянських виданнях розпочалася критика наці-

¹⁴⁴ Рада. — 1907. — 6 лютого.

¹⁴⁵ Грушевський М. Щоденник // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 19.

¹⁴⁶ Гирич І. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника) // Український історичний журнал. — 2016. — № 5. — С. 101–138.

¹⁴⁷ Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упоряд. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вст. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2010. — С. 320.

¹⁴⁸ ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 917. — Арк. 10.

ональних ініціатив львівського вченого: йому постійно закидали «огаличанення» української мови та нав'язування наддністрянських практик національного опору. І хоча найчастіше боротьба з М. Грушевським відбувалася непрямо чи завуальовано, але завжди в провокативному стилі, тож у нього не було ілюзій стосовно дійсної причини непорозумінь. Характеризуючи у щоденнику свої відносини з наддніпрянцями, львівський професор з гіркотою занотував: «[...] Ворожнеча єсть повна»¹⁴⁹.

Особливо напружені відносини у М. Грушевського склалися з Борисом Грінченком. Останній через редаговану ним «Громадську думку» намагався підтримувати серед наддніпрянців недовіру до всього галицького й навмисне профанував соборницькі проекти львівського колеги. І в цьому протистоянні вкотре суто ідейні розходження посилювалися психологічною антипатією між лідерами українства. Про це у спогадах писав Є. Чикаленко: «Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі, як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядні ролі не помиряться, кожний з них схоче бути першим і один одному старшинства булави не поступить. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилилися всі українці, крім тих, хто претендували на гетьманство, як наприклад Науменко і Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди “Літературно-наукового вістника” переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роля серед українців, от через що він рішуче стояв проти перенесення “ЛНВ” до Києва ще в кінці 1905 року і тепер»¹⁵⁰.

Зростання напруження у взаєминах з наддніпрянськими колегами яскраво проявилось в 1910 р., коли було вирішено вшанувати 25-літній ювілей літературно-наукової діяльності М. Грушевського. Українські видання з обох боків Збруча відгукнулися розлогими дописами, наголошуючи, що «немає питання, якого б він не торкався в своїх численних працях; немає інституції, в життю якої б він не приймав участі то як творець, то як ближчий співробітник; можна сказати, що й немає діла, до якого-б він не приклав своєї працюючої руки»¹⁵¹. Особливий же наголос українські оглядачі робили на соборницькій домінанті праці ювіляра¹⁵².

¹⁴⁹ Щоденники М. Грушевського / Публ. та комент. І. Гирича // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 21.

¹⁵⁰ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). — Нью-Йорк, 1955. — С. 470.

¹⁵¹ Проф. Михайло Сергієвич Грушевський (з нагоди 25-літнього ювілею) // Українська хата. — 1910. — Кн. VI. — С. 361–362.

¹⁵² Чепелянський В. Великий учений діяч Соборної України (3 нагоди 25-літнього ювілею М. Грушевського) // Світло. — 1910. — Кн. 4. — С. 33–39; Ювілей проф. М. С. Грушевського // Киев. — 1910. — № 21. — С. 2–3.

Попри такі піднесені оцінки, вчений відчував зростаюче роздратування його ініціативами з боку партикулярно налаштованих наддніпрянців. Про це він прямо заявив Є. Чикаленку та Л. Жебуньову, котрі приходили вітати ювіляра від імені з'їзду ТУП. Є. Чикаленко згадував, що «він [М. Грушевський] дякував за честь, але досить холодно, і нарешті почав висловлюватись, що українське громадянство, як він помічав, відокремлює себе від нього і від того діла, яке він провадить у Києві. Що його вважають за галичанина і його видання — “ЛНВісник” та “Село” — за галицькі і протиставляють свої — тобто “Раду” і “Світло”. Ми завіряли його, що громадянство однодушно цінить його заслуги, що ніякого протиставлення між його виданнями та нашими нема. Але він доводив, що між цими виданнями люди помічають навіть ворожнечу, що проти нас особисто він нічого не має і не помічає ворожого до себе відношення, але серед нашого громадянства є багато людей, що не переносять галицької мови і обвинувачують його, що він обгаличанює справжніх українців»¹⁵³.

Про те, що М. Грушевський мав слухність у своєму баченні проблем у взаєминах між ним і «російськими» українцями, свідчить також тогочасний епістолярій. Так, один із лідерів петербурзьких українців П. Стебницький патетично і з певним дотепом запитував Є. Чикаленка: «Як воно несподівано вискочив ювілей Грушевського? І з якої причини? Адже ще недавно, кілька літ тому, теж святкували чи не 25 літ, ще в Галичині і збірник склали на пошану? Ну та нічого, “да буде ему триумф” — він того вартий»¹⁵⁴.

Роздратування ініціативами М. Грушевського з боку наддніпрянців найбільш відверто проявилось в ініційованій істориком дискусії щодо проблеми вироблення літературного канону української мови. Суть дискусії полягала у потребі приведення до єдиного знаменника «наддніпрянського» і «галицького» мовних дискурсів. У низці статей учений виступав за підпорядкування мовного розвитку суспільному, підтримуючи концепцію мови як знаряддя для поширення ідей, просвіти тощо.

Заперечуючи М. Грушевському, зі своїм баченням ситуації до дискусії приєднався І. Нечуй-Левицький. У статтях «Сьогочасна часописна мова на Україні» та «Криве дзеркало української мови» він доволі гостро виступив проти «огаличанення» української мови, а головним винуватцем цього назвав свого колишнього вихованця М. Грушевського. Одним із аргументів проти галицької мови було в нього те, що книжна галицька мова штучна, тимчасом як українська літературна мова

¹⁵³ Чикаленко Є. Щоденник у 2 томах. — Т. 1 (1907–1917). — К., 2004. — С. 133.

¹⁵⁴ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901 — 1922 роки // Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко, всту. ст. Н. Миронець, І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2008. — С. 207.

повинна зберігати свій народний (селянський) характер, як вона зафіксована у творах українських письменників. Тож, категорично твердив І. Нечуй-Левицький, популяризуючи галицький правопис, М. Грушевський «однією рукою будує, а другою рукою руйнує загалом українське й своє сукупно з ним будування»¹⁵⁵.

Приймаючи тезу І. Нечуя-Левицького про «південно-східну діалектну основу», учасники дискусії М. Пачовський, І. Верхратський, І. Франко, Б. Грінченко, І. Стешенко, М. Пилипович (М. Левицький), Є. Чикаленко (тобто і наддніпрянці, і наддністрянці) водночас відстоювали потребу цілеспрямованого характеру творення літературної мови, вироблення її наукового жанру. Вони цілком серйозно сприймали «галицько-буковинські» досягнення в царині публіцистично-наукової мови, науково-технічної, культурно-побутової термінології. «Невже наша більш як піввікова праця ні на що не пригожа для всеукраїнського культурного сумління? Невже там має йти робота *ab ovo*?», — запитував один з учасників дискусії.

Усі названі гуманітарії дивилися на науково-публіцистичний стиль Галичини й Буковини як на такий, без якого ніяк не можна обійтися ні в публіцистиці, ні в науці, ні в побуті освічених людей України. Крім того, вважали, що його вироблення — заслуга не тільки галичан та буковинців, а й тих наддніпрянців, що друкувалися в західноукраїнській періодиці, видавали свої праці українською мовою поза межами Росії. «Невірно це, — писав М. Грушевський, маючи на увазі надбання літературної мови Галичини, — і кривда українцям з Росії, які велику участь брали у виробленні цієї мови і нестерті впливи на ній положили [...]. Ігнорувати цю культурну мову, вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно і пробувати незалежно від тої “галицької” мови творити нову культурну мову з народних українських говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, — це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу»¹⁵⁶. Для М. Грушевського мовна традиція сама по собі не відігравала ролі, видатний історик наголошував на відповідальності не за «чистоту» (метафора більшості учасників дискусії) чи внормованість мови, а за її функціонування — не за те, яке мовне явище увійде з традиції в майбутній канон, а за саму традицію україномовності видань.

Особливе ж незадоволення діяльність М. Грушевського викликала в імперській владі. В його особі небезпідставно вбачали лідера українського національного руху, що розхитує імперські підвалини держави. При цьому особливою безцеремонністю нападок відзначалася право-

¹⁵⁵ *Нечуй-Левицький І.* Криве дзеркало української мови. — С. 40.

¹⁵⁶ *Грушевський М.* Про українську мову і українську справу. — К., 1907. — С. 8.

монархічна преса¹⁵⁷. Неодноразово згадуваний Т. Флоринський називав автора «Історії України-Руси» «верховним вождем українства» та гарячим прихильником ідеї української автономії, наголошуючи, що той «багато попрацював на користь “українського” сепаратизму в Галичині та тепер переніс свою діяльність у межі нашої Малоросії. Він голосніше та наполегливіше багатьох своїх товаришів вимагає автономії України»¹⁵⁸. Аналізуючи публіцистику М. Грушевського, київський професор атестує вченого «націоналістом-фантазером», переконує читача у неадекватності, а тому й небезпечності його політичних ініціатив, передусім, вимог автономного статусу українських земель у федеративній Росії. Ці тези Т. Флоринського ревно підтримали у середовищі прихильників державного централізму та ідеї панславізму, прикладом чого можуть бути відгуки на праці останнього на сторінках віденського «Славянского века»¹⁵⁹. Тож Д. Дорошенко мав усі підстави твердити, що «М. Грушевський користувався просто-таки легендарною популярністю у ворожих українству колах — в лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів [...]. Не було такого наклепу чи інсинуації в українській справі, що не пришивала б до зненавидженого російськими реакціонерами імені Михайла Грушевського»¹⁶⁰.

Намагаючись всіляко обмежити вплив М. Грушевського на життя наддніпрянських українців, націоналістичні організації, на зразок київського відділу клубу «Союза русского народа», навіть зверталися до міністра внутрішніх справ з проханням заборонити львівському професору в'їзд до Росії. Ось як це відобразилося у внутрішній переписці Департаменту поліції: «Київський відділ Союзу російського народу порушив перед міністром внутрішніх справ клопотання про заборону в'їзду в Росію професору Львівського університету Михайлові Грушевському та іншим австрійським ученим, котрі агітують на користь “української самостійності”. Після доповіді про це Його Високість наказав обговорити питання про задоволення цього клопотання»¹⁶¹. Невдовзі в

¹⁵⁷ Тельвак В. «Ересарх украинского движения» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2010. — Вип. 20. — С. 131–154.

¹⁵⁸ Т. Ф. [Т. Флоринський.] «Украинцы» и кровавые выборы // Киевлянин. — 1907. — № 149. — С. 1; його ж. Толки об «автономии Украины». — Там само. — № 159. — С. 2.

¹⁵⁹ Проф. Т. Д. Флоринский: Зарубежная Русь и ее горькая доля. — Киев, 1900 // Славянский век. — Вена, 1900. — № 7–8. — С. 43–44. Огляд наведений без авторства.

¹⁶⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). — Вінніпег, 1949. — С. 156.

¹⁶¹ Ссылка М. С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — С. 210.

Департаменті поліції виявили, що М. Грушевський є російським підданним, отже, немає жодних підстав забороняти йому в'їзд до країни.

Іншим яскравим виявом згаданої реакції стала справа з обранням М. Грушевського членом київської Археографічної комісії в жовтні 1908 р. Після одноставного вибору, львівського професора — на той час визнаного лідера української історіографії — відмовився затверджувати київський генерал-губернатор Сухомлинов. Мотивуючи свої рішення, він використав аргументи правомонархічної преси і повідомив голову комісії В. Іконнікова, що не може затвердити М. Грушевського членом, «оскільки за отриманими свідченнями його діяльність відрізняється тенденційністю та сепаратистською спрямованістю»¹⁶². Суспільно-політична праця вченого стала також на заваді цілком заслуженого номінування його членом петербурзької Академії наук, що було в планах російських приятелів історика¹⁶³.

Втім, найбільш резонансною за медійним розголосом на Наддніпрянщині стала кампанія з недопущення М. Грушевського на кафедру російської історії у Київському університеті, що звільнилася після смерті П. Голубовського в 1907 р. Власне, у виступах київської шовіністичної преси й отримало найбільш яскраве вираження імперське бачення наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Українському вченому закидали ворожу діяльність щодо політичної стабільності Російської імперії, крайню тенденційність у висвітленні низки спільних для російської та української Клію наукових проблем. У разі обрання М. Грушевського на посаду професора, переконували вони, Київський університет отримає «злісного політикана, ворога Росії та союзника інших її ворогів, професора, котрий розучився говорити російською, вченого, що зробив науку зняряддям україноманського політичного безглуздя»¹⁶⁴. Шовіністична преса наголошувала, що «Київ — колиска Росії і центром української автономії ніколи не був і не буде», а отже, «для п. Михайла Грушевського в Київському університеті місця немає і бути не повинно»¹⁶⁵.

Нерідко консервативна критика зводилася до абсурдних звинувачень на кшталт слабкого знання львівським професором російської мови або вульгарних характеристик на зразок «учений-брехун». Останній випад, що прозвучав у газеті «Закон и Правда» навіть став предметом декількох ініційованих М. Грушевським судових засідань. Спочатку Київ-

¹⁶² Романовський В. Сторінка з недавнього минулого // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — С. 428–430.

¹⁶³ Тельвак В. Михайло Грушевський та Російська Академія наук: історія невдалого обрання // Архіви України. — 2016. — № 5–6. — С. 98–105.

¹⁶⁴ По поводу признания г. Василенка // Закон и Правда. — 1907. — № 158.

¹⁶⁵ Закон и Правда. — 1907. — № 144.

ський окружний суд визнав редактора газети Б. Юзефовича винним в образі честі та гідності М. Грушевського, присудивши йому грошовий штраф і домашній арешт на три доби. Та згодом вища судова інстанція — Київська окружна палата — скасувала цей вирок.

Попри розгорнуті у пресі виступи на захист М. Грушевського та його суспільно-політичної і наукової діяльності, ініційовані українськими колами Києва, кафедра вченому так і не дісталась. Обурюючись вчинком київської професури, газета «Рада» писала з цього приводу: «Ні, вони своїм вчинком признались одверто, що невибором професора М. Грушевського в Київському університеті вони виступили проти української науки, проти цілого українського громадянства, видатним діячем котрого є професор М. Грушевський. Це образа всій українській нації, і вона цієї образи ніколи не забуде, пятнуючи вічним соромом і огидою лукавих фарисеїв науки, котрі всі свої сили і вплив ужили на те, щоб не дати розвинутиись українському науковому рухові, який несе світло знання широким народним масам»¹⁶⁶.

В загальноімперському вимірі найбільш голосною виявилася ініційована М. Грушевським кампанія з визнання української за самостійну слов'янську мову, а не діалект російської. Як відомо, свої авторитетні думки на захист самобутності української мови висловили Київський і Харківський університети, а також петербурзька Академія наук. Власне, позиція останньої викликала масове обурення консервативних видань обох російських столиць¹⁶⁷. Вислів цьому незадоволенню дав петербурзький публіцист Микола Енгельгард: «Таким чином Академія своїм ученим авторитетом, офіційно, на запит уряду, підтвердила основні положення фантастичної теорії українофільського федералізму»¹⁶⁸. Симптоматично, що згадана позиція російських правомонархістів охоче тиражувалася галицькими москвофільськими виданнями¹⁶⁹.

Цікаво, що небайдужими до національних проєктів М. Грушевського виявилися й російські оглядачі з соціал-демократичного табору, вбачаючи в ньому діяча, «засліпленого націоналістичним ентузіазмом»¹⁷⁰. Наприклад, конспектуючи працю львівського вченого «Украинство в России, его запросы и нужды», один із лідерів російських соціал-демократів В. Ульянов-Ленін особливу увагу звернув на автор-

¹⁶⁶ Рада. — 1908. — 1 травня; *Побіда* «тоже — Малороса» // Буковина. — 1908. — Ч. 55. — С. 2–3.

¹⁶⁷ А. Б. *Украиноманія у нас и за рубежом* // *Окраины России*. — 1907. — № 45–46.

¹⁶⁸ *Энгельгард Н.* Официальное упразднение русского языка // *Новое время*. — 1907. — № 11359. — С. 3; № 11388. — С. 3.

¹⁶⁹ Проф. Грушевский и петроградская академия наук // *Галичанин*. — 1907. — Ч. 281. — С. 2.

¹⁷⁰ *Рожков Н.* Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины, СПб. // *Современный мир*. — 1913. — № 4. — С. 119.

ську тезу про небезпеку перетворення, під впливом репресивної політики царату, українського національно-визвольного руху в революційно-терористичний. Адже таким чином не лише народ може втратити своїх лідерів, але й національна складова боротьби з царатом елімінується, відійде на другий план, поступаючись класовій. Занотувавши цю тезу, Ленін на полях свого зошиту промовисто відреагував — «Реакція!!»¹⁷¹.

Активна культурно-громадська діяльність М. Грушевського в Російській імперії не залишилась поза увагою й вороже налаштованих до політичного українства кіл польських діячів Галичини. У місцевій пресі вони накинулися на професора з обвинуваченнями, що він навмисне їздить до Петербурга, щоб зашкодити польсько-російському переговорному процесу. Подібно до російських консерваторів, польські публіцисти наголошували на «непоследовності та політичному дилетантизмі» М. Грушевського¹⁷². Особливо ж їх зачіпала антипольська риторика опублікованої в Росії публіцистики вченого. З її шпальт, твердить Л. Колянковський, львівський професор постає «смертельним ворогом польського народу». Натомість, твердить польський оглядач, обом народам слід об'єднатися в боротьбі проти спільного ворога — російського імперіалізму, адже «дорога до вільного Києва веде й до вільної Варшави»¹⁷³.

Окресленими вище настроям підпали навіть колеги українського вченого по університету. Для прикладу наведемо лист Шимона Аскеназі до Людвіка Фінкля, написаний з Петербурга. Перебуваючи водночас з М. Грушевським у російській столиці, польський професор писав: «Я випадково дізнався, що водночас зі мною в Петербурзі перебував Грушевський; знаю, що опікується виданням своєї популярної російської історії України; що поза тим надалі є активний. Кому він властиво служить, Бог його радше знає»¹⁷⁴. Критичні голоси польської преси М. Грушевський оцінював як очікувану реакцію польських політиків на вихід українського руху з галицького ізоляціонізму на ширші політичні обрії, а також як реакцію на його проект аграрної реформи, що мав підірвати велике польське землеволодіння на українських землях.

Зростання напруги в європейській політиці на початку 1910-х років, а також активізація українського національного руху в Галичині та

¹⁷¹ Ленинский сборник / Под ред. В. Адоратского, В. Молотова, М. Савельева, В. Сорина. — М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. — Т. XXX. — С. 26.

¹⁷² F. K. M. Hruszewskij, Galicja i Ukraina / F. Koneczny // Świat Słowiański. — Kraków, 1907. — Luty. — S. 141.

¹⁷³ Kolankowski L. Pomysły i idee ukraińskie Prof. M. Hruszewskiego // Świat Słowiański. — Kraków, 1908. — Rocznik IV. — Styczeń. — S. 29.

¹⁷⁴ Hozzowska M. Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem. — Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. — S. 251.

на Наддніпрянщині збільшили критичність у ставленні до нього з боку представників польських і російських націоналістичних кіл. Вони побоювалися перетворення українського руху з регіонального феномену на самостійний чинник європейської політики та розігрування «української карти» супротивником у близькому міжнародному конфлікті. Це покликала до життя значну за обсягом публіцистичну літературу, в якій піддавалися критиці ключові постулати сформульованого М. Грушевським українського національного проекту. Особливого розмаху така «викривальна» діяльність набула в Російській імперії, де була підтримана на державному рівні. Про сприяння своїм діям з боку влади писали, наприклад, у власному «Збірнику» представники Київського клубу російських націоналістів, які на своїх засіданнях завзято вправлялися в критиці різнопланової діяльності М. Грушевського, котрого називали не інакше, як «головою всієї мазепинської партії»¹⁷⁵.

Як приклад «грушевськіани» київських націоналістів згадаємо опус А. Стороженка «Происхождение и сущность украинофильства», в якому значна увага відводилась громадській праці М. Грушевського. При цьому А. Стороженку особливо дошкуляла масштабність розгорнутої львівським істориком національної праці по обидва боки Збруча. «Проф. Грушевський зумів створити собі небувале досі міжнародне становище, ставши ніби вище підданства Росії чи Австрії, — пише він. — Повсюди він є представником винайденого ним “українського” народу та повсюди змушує себе слухатись»¹⁷⁶. Спеціальну увагу автор присвятив критиці конституційного проекту М. Грушевського, доводячи його історичну, економічну та адміністративну нереальність. З’ясовуючи мотивацію всієї національної праці українського діяча, А. Стороженко пише про «ненаситне честолюбство та манію величчя» опонента, і все заради того, щоб «бути серед сліпих прихильників “батьком”, вождем “українського” народу»¹⁷⁷. У підсумку, подібно до інших його колег з націоналістичного табору, автор традиційно звинуватив М. Грушевського та його однодумців у «зраді батьківщини», дивним чином пов’язавши їх діяльність із руйнівними для цілісності імперії планами німців, поляків і, звісно, євреїв.

* * *

Отже, як свідчать проаналізовані вище дискусії, наукові та громадські ініціативи М. Грушевського вже від кінця XIX ст. стали вагомим явищем не тільки українського, й усього східноєвропейського інтелектуального та політичного дискурсів. За вищезгаданим влучним по-

¹⁷⁵ Записка А. И. Савенка об украинском движении // Сборник клуба русских националистов. — Вып. 4 и 5. — К., 1913. — С. 266–267.

¹⁷⁶ Стороженко А. Происхождение и сущность украинофильства. — 2-е издание. — К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. — С. 51.

¹⁷⁷ Там само. — С. 56.

рівнянням О. Борковського, його пропозиції помітно «електризували» сучасників — насамперед українських, але й також зацікавлених (чи занепокоєних) нашим життям польських, російських, чеських та німецьких оглядачів. У підсумку, багатоманітні реакції на пропозиції М. Грушевського — від глорифікації й вдумливого обговорення до емоційного опонування та брутальної профанації — виконували важливу роль модернізації всіх сфер життя українства на зламі століть, адже спонукали до постійної рефлексії всіх небайдужих до нього акторів тогочасної політичної сцени та творців інтелектуальної моди. Завдяки цьому напередодні Великої війни українське питання з малознаного у світі регіонального подразника для поляків і росіян перетворилося на самобутній феномен Центрально-Східної Європи, існування якого вже неможливо було заперечити чи проігнорувати.